

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1981. — *Die Kirche von Südosten gesehen.*

BILLUM KIRKE

VESTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang 1324.¹ Det var et selvstændigt pastorat indtil 1629, da det på sogneboernes anmodning blev *anneks* til Janderup.² Kronen solgte 1694³ kirken til assessor, kammersekretær Niels Leth, som 1698 afhændede den til Simon Christensen til Store Hebo. Kirken hørte herefter under denne gård indtil 1757,⁴ da den købtes af assessor Søren Rygaard til Hesselmed;⁵ efter hans enkes død 1809 blev den overtaget af sognets beboere.⁶ Kirken overgik til selveje 1950.

Sagn. Under en kamp mellem en kæmpe i Ål kirke og én i Billum kirke kastede den første en sten mod Billum og slog tårnet ned, så det siden havde fladt tag; kæmpen i Billum ramte ved siden af, så Ål beholdt sit spidse spir.⁷ En sten i kirkegårdsdiget (jfr. kirkegård) skal være kastet af en kæmpe og bærer mærkerne af hans fem fingre.⁸ – En bank på kirkegården skal have været en massegrav for pestofre.⁹ – Kirkeklokken skal være støbt i et hul, Klokkehullet, mellem kirken og Billum by.¹⁰ – En tomt nær går-

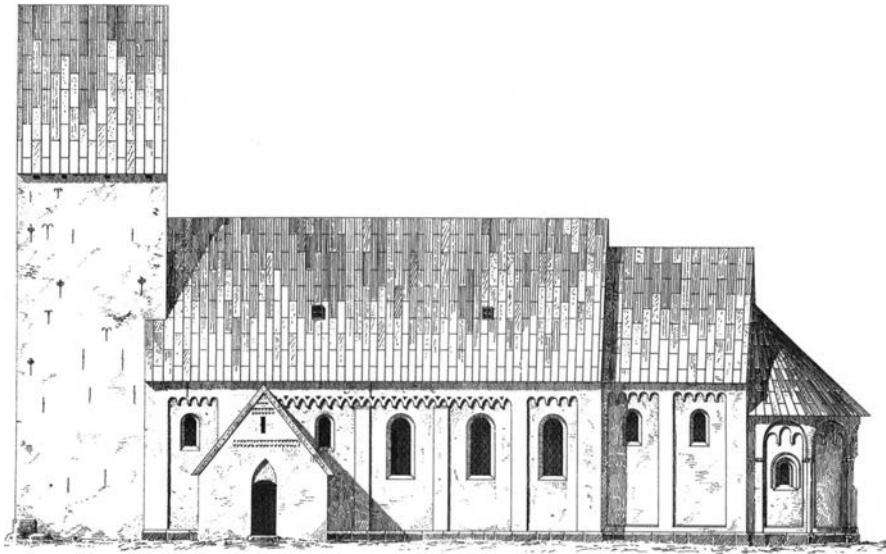

Fig. 2. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — *Die Südseite der Kirche 1:300. Zeichnung 1886.*

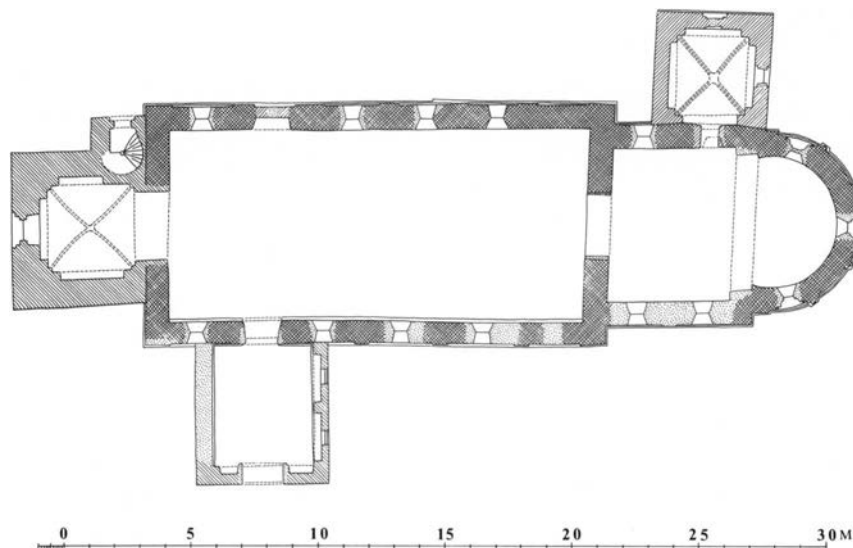

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af HeJ 1978, tegnet af MN 1985. — *Grundriß 1:300.*

den Kirkegård i Kelst er blevet fortolket som en kirkeruin.¹¹ Kirkens klokke, alter og prædikestol blev nedgravet af frygt for røvere fra Hesselmed.¹²

Mønter. I en Mariafigur (jfr. sidealtertavle nr. 2 s. 1090) fandtes 1918 19 sølv mønter fra Kristoffer II og kong Hans, nu i NM2.¹³ – I forbindelse med den arkæologiske undersøgelse 1954-55 fremkom ved harpning af gulvlagene i kor og skib 77 mønter fra Valdemar Sejr til Christian X. Heraf var ti fra Valde-

mar Sejr, en fra Kristoffer I, syv fra Erik Klipping, tre fra Erik Menved og fire fra Erik af Pommern.¹⁴

Kirken ligger frit og relativt højt i landskabet (17 meter over havet), godt en halv kilometer sydvest for landsbyen af samme navn og fire kilometer fra Varde ås udløb i Ho bugt. Bygningen er rejst på en udløber af den frugtbare

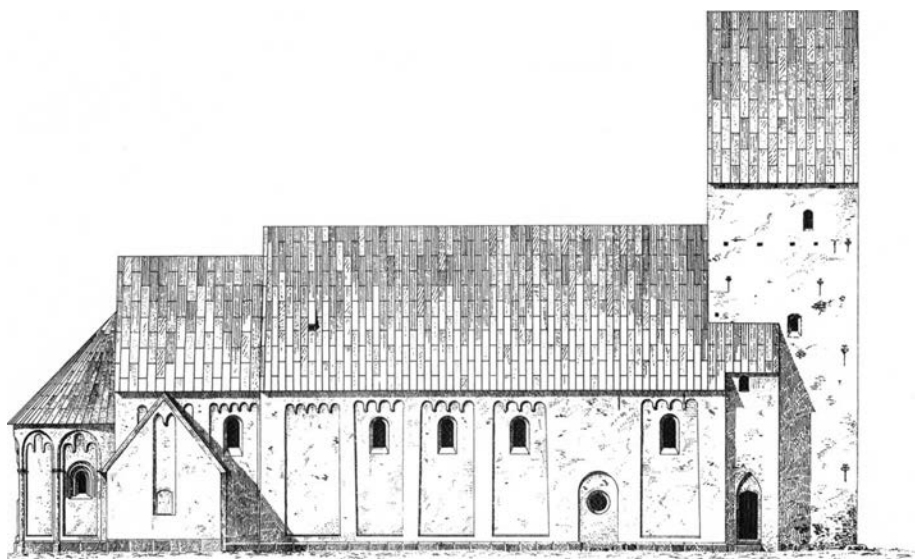

Fig. 4. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — *Die Nordseite der Kirche 1:300. Zeichnung 1886.*

Varde bakkeø, mod øst og syd afgrænset af ådalen med de brede Billum og Tarp enge.

Kirkegården, omsluttet af ubebyggede, velplejede plæner, har bevaret sin rektangulære form, men er formodentlig noget udvidet mod øst og nord. Dens længde øst-vest blev 1862¹⁵ angivet til 130 alen, bredden nord-syd til 115 alen (ca. 82 × 72 meter). Hegnet udgøres af græsgroede jorddiger, skrånende indad mod kirkegården og udvendig sat af marksten. På indersiden er en række seljerøn. — I syddiget, noget øst for apsis, ses en stor flad sten med en regelmæssig, cirkulær fordybning,¹⁶ en dørstolpesten(?). I østdiget, nord for indgangen, er en sten med adskillige kløvhuller,¹⁷ og i vestdiget, syd for lågen, et stykke forarbejdet granit, som kan være en del af en *oldtidskværn*, evt. et *vievandskar*(?).

Diget brydes i øst og syd af porte med spinkle smedejernsgitre mellem store murede og hvidtede piller, hvis profilerede afdækning smykkes af stenkugler. Portene er formodentlig fra o. 1875, da synet ønskede de to indgange flyttet, så de kom til at stå lige ud for kirkegårdens hovedgange.¹⁸ I vestdiget sidder en tremmelåge af træ. — Indgangene i øst og syd, mod henholdsvis Billum og Kelst-Tarp, nævnes første gang 1700 og kaldes da for »stetter«; den østre

var muret, den søndre af træ. 1768 betegnes den østre indgang som »ligporten«.¹⁹ På Kørnerups tegning 1865 (fig. 10) ses de hvidkalkede piller, afsluttet med aftrappede pyramider.

Et hvidkalket, teglhængt *ligkapel* er o. 1950 opført i en lille løvtræslund øst for kirkegården. Ud for den søndre indgang findes et materialhus med toiletter. Det ligger på vestsiden af et ældre beboelseshus, det eneste i kirkens umiddelbare nærhed.

BYGNING

Kirken består af apsis, kor og skib fra senromansk tid samt tre senmiddelalderlige tilbygninger: et sakristi ved korets nordside, et våbenhus foran skibets syddør og et tårn i vest. Et formentlig gotisk *†*korhvælv blev nedtaget 1692. Orienteringen har nogen afvigelse til syd.

Den statelige og smukke bygning, en sen udgave af Ribeevnens tufstenskirker, er opført af blandede materialer med et midlertidigt ophold et stykke vest for triumfbuen.

Plan og proportioner. Koret er relativt kort og af samme højde som skibet. Apsiden springer stærkt frem med centrum for det indvendige cirkelslag ca. en murtykkelse øst for korgavlen;

Fig. 5. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1981. — *Die Kirche von Nordosten gesehen.*

korbuken udgør en trediedel af triumfvæggen. — Blandt de stilmæssige forudsætninger i Rhinlandets arkitektur har allerede J. Helms peget på den højromanske S. Gereon i Köln, hvor apsisen lige som i Billum har stigende rundbuer langs underkanten af hovedbueslagene.²⁰

Materialer og teknik. Apsis, kor og triumfmur samt det østligste af skibets langmure er både ude og inde af *vulkansk tuf* (med pakmur af små kampesten). Samme materiale, tildannet i ret små, ensartede formater (munkestensstørrelse), er benyttet videre vestpå i skibets yderside samt til døre og vinduer, mens indersiden er af *rå marksten* (i syd nu skjult af en skalmur fra 1955).²¹ Det øverste af skibets sydmur er færdiggjort med *munkesten*, umiddelbart erkendeligt i den krydsende rundbuefrise, som afslutter sydfacadens lisenudsmykning (se ndf.). Det er muligt, at også sydmurens vestre fag, der indtil

L. A. Winstrups restaurering 1876-84 var uden blanding, delvis var af tegl.

Begge skibets *taggavle*, indvendig af små, rå kampesten, er i behold. Den del af østgavlen (triumfmuren), som har strakt sig op over kortaget, er muret af tuf, ligesom en oprindelig *gennemgang* (fig. 7) i gavlens midte. Døren har lige gennemløbende karme og fladbuget stik.²² Skibets vestre gavlspids, tilgængelig i tårnets mellemstokværk, er muret af vekslende skifter af tufsten og røde munkesten.

Hele kirken hviler på en ret lav *granitsokkel* af lidt varierende udformning. Under apsis, korets østhjørner og sydmur er en stejl skråkant (jfr. s. 1030 fig. 8), under korets nordside og i skibets østende derimod lille hulkant over rille. I skibets sydmur fortsætter hulkanten uden rille, mens nord- og vestsiden har en lille skråkant.

Midlertidigt byggestop. Granitsoklens ændrede udformning samt skiftet i materialerne viser sammenholdt med facadeudsmykningen (se ndf.), at byggeriet – i en kortere eller længere periode – er afbrudt ca. 4 meter fra skibets østhjørner, efter første facadeblænding. Før arbejdet standsede, må koret og skibets østende være blevet ført op til rejsehøjde. Genåbnede *bomhuller* i triumfvæggen (fig. 7) fortæller, at man ved murens opførelse har brugt fire stilladsgulve i en indbyrdes afstand af ca. 1,10 meter.²³

Facadeudsmykningen, bestående af lisener og rundbuer i varieret udformning, er i det store og hele intakt, idet blændingssålen i skibets sydmur dog er gået tabt ved Winstrups restaurering, hvorunder sydsidens lisener blev retableret, og en ny blænding udførtes i skibets sydvestre ende. Samtidig blev en del af apsis og kor ommuret i tegl.

Apsiden (fig. 6) deles af fem rundbuede, falsede blændinger, hvoraf den midterste er noget bredere end de øvrige. De enkelte blændingsfag forbindes af fire halvsøjler med skafter muret af tufsten over en *granitbase* (fig. 9) med attisk profil og hjørneknopper, indfældet i bygningens skråkantsokkel. Søjlerne bærer et usædvanlig udformet *kapitæl* (fig. 9), formodentlig også af granit. Det er meget lavt og har hjørneknopper, med »fordybende« sider, over en halvrund halsring, som løber omkring den bagvedliggende lisen. Midtfagets inderblænding, med skråkantet sål, overdækkes af fem stigende rundbuer, de øvrige af hver tre rundbuer, der udgår fra små profilkonsoller.

Korets flankemure har hver to blændingsfelter, afsluttet af en frise med fem rundbuer over konsoller som i apsis.

Den østre blænding i hver af skibets langmure svarer helt til korets, hvorimod vestenden – fuldført i en senere byggefase – er anderledes udformet. I nordsiden forbindes lisenerne af ikke fem, men fire rundbuer, mens sydmuren afsluttes af en fortløbende frise af munkesten med krydsende rundbuer, muret uden sammenhæng med de afbrudte tufstenslisener.²⁴ Frisen har muligvis aldrig nået længere end til dørlisen; ved Winstrups restaurering forlæn-

Fig. 6. Apsis set fra øst. Hude fot. 1905. — *Apsis von Osten gesehen.*

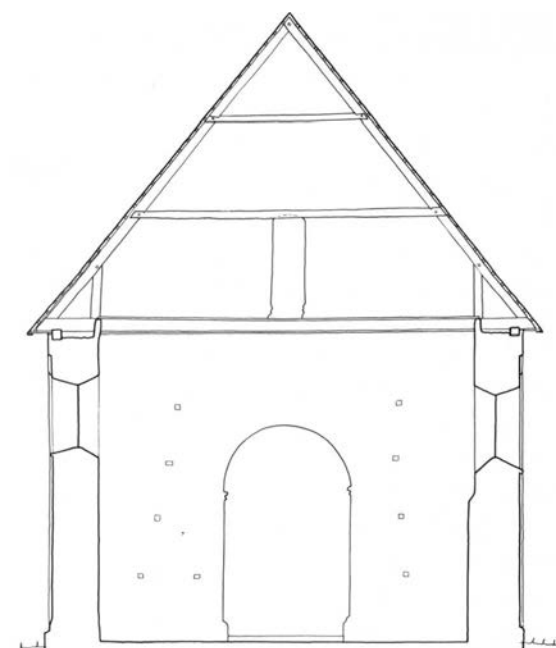

Fig. 7. Tværsnit 1:150 gennem skibet, set mod øst. I triumfmuren ses bomhullerne fra fire stilladsgulve (s. 1077). Målt af HeJ 1978, tegnet af MN 1985. — *Querschnitt 1:150 durch das Schiff, gegen Osten gesehen.*

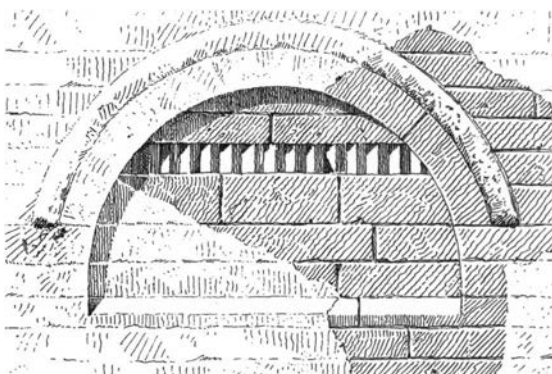

Fig. 8. Tympanon over syddøren (s. 1078). 1:20. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1886. Efter Danske Tufstenskirker. — Tympanon über der Südtür. Vermessung und Zeichnung 1886.

gedes den til våbenhusets tagspids. Partiet vest for døren var, som nævnt, indtil da uden udsmykning.

Af *dørene*, som sidder i brede lisener, er den nordre tilmuret, den søndre stadig i brug og noget udvidet 1844.²⁵ Norddøren viser sig udvendig som en rundbuet blænding; selve lysningen har sandsynligvis været retkantet, muligvis dækket af et tagformet stik eller en fladbue ligesom de indvendige, svagt smigede karme. Syddøren prydes af et forsænket *tympanonfelt* (fig. 8), placeret højt, ca. 75 cm, over døråbningen og nu kun synligt fra våbenhusloftet. Det regelmæssige halvcirkelslag kantes af en rundstav. I selve feltet er et tufstensskifte udhugget til små »savgakker« (sml. syddøren i Alslev kirke, Skast hrd.). Lisenen, eller murfremspringet, hvori portalen er anbragt, afsluttes 125 cm over rundstaven med en skråkant.

Vinduerne er fordelt med tre i apsis, fire i koret og otte i skibet, et i hver facadeblænding; kun skibets to østre fag er uden åbninger. Denne oprindelige fordeling er genskabt 1954. Apsidens tre rundbuede vinduer²⁶ er smigede indvendig og falsede udvendig. I falsen er indlagt en kvartrund »søjlestav«, som løber buen rundt; baserne er en firkantet klods. Af korets og skibets dobbeltsmigede vinduer er nordsidens samt de to vestre i sydsiden oprindelige, de øvrige er kopier.²⁷ Bedst bevaret er for-

modentlig vinduerne i skibets nordmur. Apsisvinduerne er anbragt relativt lavt; korets og skibets vinduer sidder højt og i samme niveau.

Indre. Den store apsisbue er ommuret af Winstrup; samtidig blev *kvartkuglehvelvet* overpudset på over- og underside. Den høje, smalle korbue har skråkantsokkel og profileret *krægbånd* i tuf (jfr. s. 1030, fig. 9-10). Den regelmæssige rundbue er muret af lange, kiledannede tufstenskvadre. Koret dækkes af et nyere bjælkeloft, hvorimod de tætliggende loftsbjælker i skibet er sammenhørende med tagværket og antagelig de oprindelige. Det oprindelige bræddeloft har sandsynligvis – ligesom nu – ligget på bjælkernes overside.

Tagværker. Skibets oprindelige egetagværk består af 20 spærfag med dobbelt lag hanebånd og korte stivere, sat af heltømmer og stregnummereret (i syd med økse, i nord med hulkjern) på vestsiden fra øst mod vest i to omgange: ti plus ti fag. Korets tagværk er nyere og af fyr; i apsidens indgår ældre egespær.

Ændringer og tilføjelser. Kirkens tre tilbygninger er alle fra den senere middelalder, våbenhus og tårn måske fra reformationstiden. De er alle tre opført af munkesten i munkeskifte, sakristi og tårn delvis på udflyttede romanske sokkelkvadre.

Det lille *sakristi* ved korets nordside, 1730²⁸ kaldet »skrifthuset« (se skriftestol), har et lille falset, fladbuet, nu blændet vindue i nord, udvendig omsluttet af en høj og smal blænding, som løber helt op til taggavlens top, hvor den afsluttes af tvilling-spidsbuer over en konsol, som i sin overhvidtede form røber lighed med et kattehoved (sml. tårnblændinger i Jerne kirke, s. 977. Et fladbuet, falset vindue i øst fik 1954-55 sin oprindelige form tilbage, efter at der i 1870'erne var indsat en rundbuet støbejernsramme. Blytaget, med sugfjæl, dækker på egnens vanlige vis også gavlsparret. – Det lave rum dækkes af en samtidig *krydshvelving* med helstens skjoldbuer i væggene og *skarprykkede trekløverribber* af halvtstens bredde, samlet om rund slutsten (jfr. kalkmalerier). Fra koret er der adgang gennem en lav, smal og fladbuet dør, falset mod sakristiet. Til tagrummet kom-

mer man via en lem i det østre af korets vinduer.

Våbenhuset foran skibets syddør har i østmuren to brede, fladbuede spareblændinger og i syd to smallere blændinger, nu dækket af indbyggede skabe. Den udvidede, fladbuede dør sidder under et ældre, højt, spidsbuet spejl, som rækker op i taggavlen, smykket af to dobbelte savskifter, hvorimellem en lille lysglug. Østsidens to små vinduer er genåbnet 1954-55, efter de var blevet lukket 1884,¹⁸ da der i den ommurede vestside indsattes to støbejernsvinduer, som nu er sløjfet. Våbenhuset, hvis tagspids – ligesom sakristiets – kun når til kirkens murkrone, har blytag med sugfjæl. Rummet, som 1766⁴ stod med åben tagstol, dækkes af et rødbrunt, malet bjælkeloft. Gulvet er lagt med gule, ottekantede »mejerifliser« med sorte felter.

Tårnet ved skibets vestside har gavle i øst og vest. Tårnrummet, der åbner sig mod skibet med en meget høj, spidsbuet arkade, dækkes af et *krydshvælv* med retkantede kvartstensribber samlet om en slutsten. I de tre sider er skjoldbuelignende spareblændinger og i vest et spidsbuet, udvendig falset vindue, hvis indre fals er afdækket med spærstik. – Der er adgang til mellemstokværket ad en *spindeltrappe*, delvis indbygget i nordmurens liv. Den udvendige dør afsluttes med en fladbue i spidsbuet spejl; loftet er af fladbuede stik. Såvel skakten som de meget smalle trin er overpudset med cement. Overdøren dækkes af et stigende, fladbuet binderstik. Mellemstokværket, nu delt af et gulv, har i nord én, i vest og syd to meget høje, fladbuede spareblændinger, hvoraf de to i vest er tilmuret. I den nordre blænding er der forinden og foroven et lille fladbuet vindue; et lille vindue nederst i den vestre af de to søndre blændinger er tilmuret.

Klokkestokværket i tårnets tagrum har i den østre spidsgavl to, i den ommurede vestgavl ét fladbuet glamhul. Østgavlen smykkes ligesom våbenhuset af dobbelte savskifter under, over og ved siden af glamhullerne. Vestgavlen er glat, ommuret med små mursten i »1780«, angivet med jernankre i mellemstokværkets yder-

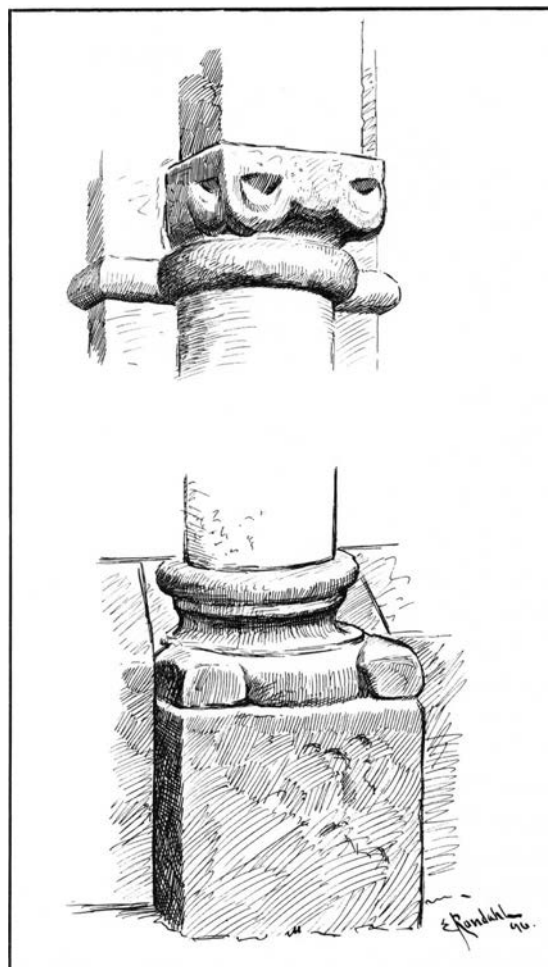

Fig. 9. Kapitæl og base i apsis (s. 1077). Tegnet af E. Rondahl 1896. — Kapitell und Basis in der Apsis. Zeichnung 1896.

mur. Tagværket, af fyr, indeholder ældre egerester, som vidner om en konstruktion med krydsbånd i spærfagene og langstol. Det blyklædte tag, med sugfjæl, har indklædte gavlspar og spærfodder.

Korets formentlig sengotiske *tribbehvælv* blev nedtaget 1692¹⁹ på grund af brøstfældighed. Det hvilede på indbyggede, falsede piller, som blev stående indtil restaureringen 1876-84 og ses på Winstrups tegning 1874 (fig. 11). Stenhvælvet afløstes af et *tøndehvælv* af brædder. Det blev gipset 1849¹⁸ og nedtaget under restaureringen 1876-84.

Vedligeholdelse og istandsættelser. I forbindelse

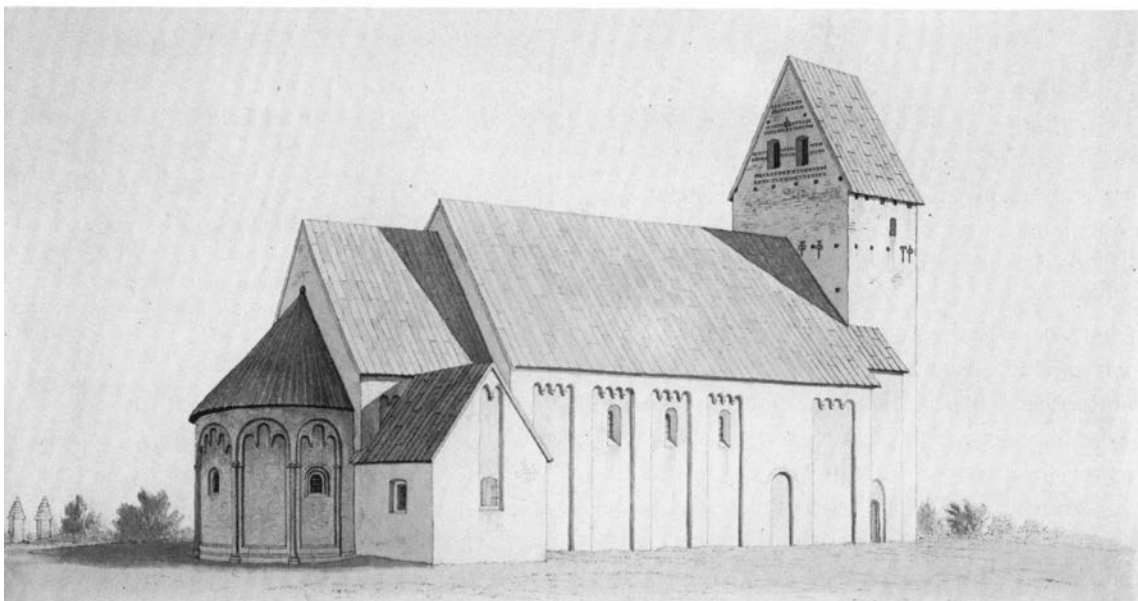

Fig. 10. Kirken set fra nordøst, tegnet af J. Kornerup 1865. — *Die Kirche von Nordosten gesehen. Zeichnung 1865.*

med korhælvets nedtagelse blev apsidens repareret og styrket med tjernankre med årstallet »1692«. Ved de årlige kirkesyn 1700¹⁹ var tagene overalt tækket med bly; kun taget over tårntrappen var beklædt med brædder, og over våbenhuset var der tre fag tegl, som havde afløst bræddetag. Ved synet 1730²⁸ var bly og blybrædder fornyet. Gulvet var belagt med tegl;³⁰ enkelte vinduer »var indslagne af hyrde drenge«. 1752²⁹ blev blytaget renoveret og lagt om, og 1766⁴ betegnede pastor Jens Chr. Hammer kirken som en »durabel bygning«. Tårnet fik som nævnt ny vestgavl 1780; men allerede i 1690'erne havde den udsatte syd- og vestfacade været brøstfældig.¹⁹ 1872, få år før Winstrups omfattende restaurering, overvejede man en kort tid at erstatte tårnets sadeltag med et spir.¹⁵

Sydsidens vinduer blev udvidet i senmiddelalderen eller renæssancen, mens nordsidens små romanske vinduer samt de to vestre i skibets sydmur blev bibeholdt. Af L. A. Winstrups tegning 1874 (fig. 11) fremgår det, at de to oprindelige vinduer i korets sydmur var lukket og

erstattet af et større, rektantet og træindfattet, i fladbuet spejl. Også vinduerne i skibets 2. og 3. fag (1. fag var stadig uden åbning) var udvidet med falsede vinduer uden hensyn til blændinger og lisener.

Ved L. A. Winstrups restaurering 1876-84 blev bygningen istandsat, vinduerne fornyet med støbejernsrammer og facadernes lisenudsmykning retableret.³¹ Korets sydmur og dele af apsidens blev ombygget med mursten og sammen med de øvrige murflader berappet med cement. Apsisbuen blev ommuret og pillerne fra det nedbrudte korhælv fjernet. I skibets sydside genskabtes lisenerne, og den krydsende rundbuefrise blev ført frem til våbenhuset; vest for våbenhuset murede et nyt blændingsfag. I apsidens åbnede man det nordre og østre vindue, og det søndre, der var stærkt udvidet, fik samme form som de to andre. De tre østre fag i skibets sydside fik store rundbuede vinduer, og i den tilmurede norddør indsattes et cirkelvindue som afløser for et lille rektantet trævindue. Ved indsættelsen af støbejernsrammer blev nordsidens romanske vinduer formodentlig

noget tillempet i formen. – I det indre blev korloftets bræddelag fornyet, og gulvet blev belagt med gule, ottekantede fliser.

V. Ahlmanns opstalter 1886 (fig. 2 og 4) viser kirken, som den tog sig ud fra afslutningen af Winstrups arbejder frem til en ny, men noget lempeligere *restaurering* 1954-56 ved arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas,³² der samtidig gav anledning til en arkæologisk undersøgelse af gulv og murværk ved pastor K. Høgsbro Østergaard.³³ Det »ahistoriske« vindue i skibets sydøstre hjørne samt cirkelvinduet i norddøren blev tilmuret og sydsidens store vinduer reduceret til oprindelig størrelse. Også apsidens nordre vindue blev blændet, og i våbenhuset tilmurede man to nyere vinduer i vest og åbnede to ældre i øst, mens sakristiets østvindue fik sin gamle facon. På nær våbenhusets vinduer fik alle blyindfattet glas. Tårnets vestgavl blev ommuret og sydsiden istandsat. Indvendig i skibet blev væggene befriet for den Winstrup'ske cementpuds; kun på triumfmuren fandtes gammel puds, som blev ladet urørt (se kalkmalerier). Sydveggen, der var i meget ringe stand, blev skalmuret til halv højde. Apsidens skalmurede væg blev stående med sin cementpuds, mens de øvrige, nye flader blev skuret og hvidtet. I de isolerede gulve lagdes gule, håndstrøgne mursten; de gamle fliser blev anvendt i våbenhuset. Under stolestaderne er gulvene af egetræ.

†*Indristning i hvidtekalken.* Under afbankningen af ældre pudslag på korbuens nordre vange, under kragbåndet, fremkom 1954 initialerne »NN HW« og »1577«, måske udført af håndværkere i forbindelse med en reparation. Indskriften blev af vanvare borthugget.³⁴

To *blystøb ergrub* er blev 1954 fundet i skibets gulv, lidt øst for dørene.³⁵

Varme. En kakkellovn med skorstensaftræk op gennem tårnet blev 1895 opstillet i skibets nordvestre hjørne. Samme sted installeredes 1926 en kalorifer med udvendig nedgang til fyrrkælder.³⁶ 1955 fik kirken el-varme.³²

Kirken, et velbevaret arkitektonisk monument, er hvidkalket ude og inde, og taget er overalt beklædt med bly.

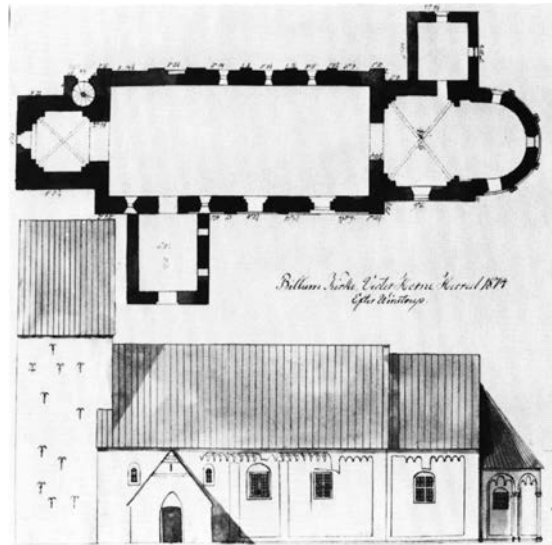

Fig. 11. Grundplan og sydfacade tegnet af J. G. Burman Becher 1874 efter L. A. Winstrup. Det kongelige Bibliotek. — Grundriß und Südfassade. Zeichnung 1874.

KALKMALERIER

Under restaureringen 1954-55 fremdrog håndværkerne under medvirken af K. Høgsbro Østergaard³⁷ en tidliggotisk våbenfrise på triumfvæggen, fragmenter af en sengotisk dekoration i sakristiets hvælv samt nogle (sengotiske?) geometriske figurer i korbuens vanger. Våbenfrisen istandsattes 1955 af Egmont Lind,³⁸ mens dekorationen i sakristiet er ladet urestaureret.

1) *Våbenfrise* (fig. 12), 1300-50, øverst på triumfvæggens søndre side, umiddelbart under loftsbjælken. Fire skjolde, med navnene på de fire våbenbærere over våbnerne, er malet på glat (men ikke glittet) puds over ældre hvidtelag. Frisen har ikke været fortsat mod nord, hvor vægfladen er ladet urørt. Skjoldene er lodretstillede og rundede med lige overside; højde og bredde er ca. 70 cm. Nr. 1, 3 og 4, regnet fra nord, indeholder hver en syvtakket, hvid (oprindelig gul) stjerne over tre hvide bølgelinjer i rødt felt. De repræsenterer formodentlig slægten Rekhals.³⁹ Nr. 2 skrædeles fra heraldisk højre af en hvid strøm med tre fisk i rødt felt. Våbenet er ukendt i Danmark. — *Indskriften*

Fig. 12. Kalkmalet våbenfrise, 1300-50, øverst på skibets østvæg (s. 1081). Egmont Lind fot. under fremdragelsen 1954. — Wandgemälde, Schildfries, 1300-1350, oben an der Ostwand des Schiffs.

(fig. 13) over skjoldene, med gotiske majuskler, 11 cm høje, anfører et mandsnavn for hvert våben; de(n) sidste stavelse(r) i hvert navn er skudt op over linjen, slutningen dog under linjen) »Lavrns:Jøns:/søn/ Henr/i/c:Lydic:/søn/ Jøns:La:/v[rs]søn/ Esge:Lavr/sø[n]« (Laurids Jensen, Henrik Lydiksen, Jens Lauridsen, Esge Lauridsen).⁴⁰ – Laurids Jensen og Jens og Esge Lauridsen (af slægten Rekhals?) repræsenterer efter al sandsynlighed en mand og hans to søn-

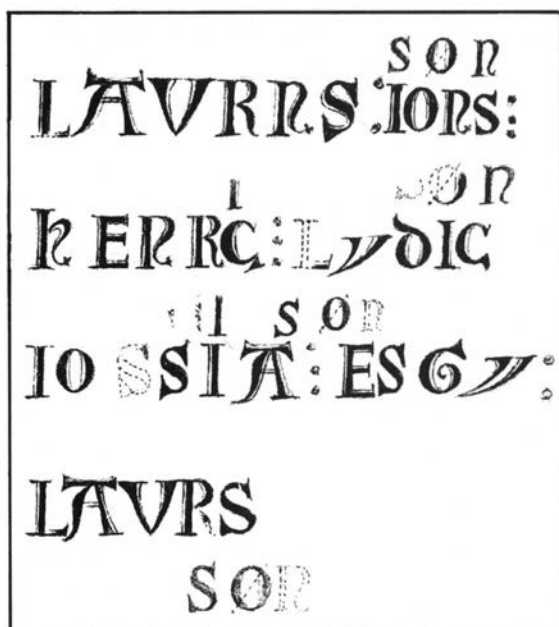

Fig. 13. Indskrift over den kalkmalede våbenfrise (s. 1081), aftegnet af Egmont Lind 1955. — Inschrift über dem Wappenfries, abgezeichnet 1955.

ner, mens Henrik Lydiksen (af ukendt slægt) formodentlig er Laurids Jensens svoger eller svigersøn.⁴¹

Våbenfrisen i Billum kan efter udførelse og datering sammenholdes med den lange skjolderække fra o. 1340 i Århus Vor Frue kirke (DK Århus, s. 1096f.) samt en frise i franciskanerkirken i Ystad i Skåne.⁴²

2) Den kun delvis fremdragne *hvælvdekoration* i sakristiet, fra o. 1500, består af sparrer på ribber, en roset i slutstenen samt i hver kappe, undtagen i syd, store geometriske rosetter, tegnet med passer. Farverne er okkerrødt og gråblåt. Bemalingen, der svarer til sakristiets udsmykning i Janderup (jfr. s. 1040), er muligvis udført af Liljemesterens værksted.

3) Et *geometrisk mønster*, fra o. 1500(?), i korbuens søndre vange, under kragbåndet, består af overgribende, okkerrøde cirkler, tegnet med passer og med en diameter af 28 cm. En lille roset samt fortegningen til en større i nordre korbuevange blev borthugget under restaureringen.

INVENTAR

Oversigt. Af kirkens rige inventar stammer en stor del fra den *middelalderlige* indretning. Romansk er granitdøbefonten og højalterbordet, muret af tufsten. En noget medtaget korbuekrucifiksgruppe er højgotisk, fra o. 1300, ligesom en meget fin sidealterfigur, en bispehelgen, nu i Nationalmuseet. Fra

Fig. 14. Indre set mod øst. NE fot. 1985. — *Interieur gegen Osten gesehen*

en sengotisk højaltertavle er bevaret tre store helgenfigurer af Jomfru Maria med barnet, Johannes Døberen og Johannes Apostel, medens midtskabet af en samtidig tavle med korsfæstelsesfremstilling snarest har prydet et Helligkorsalter. Klokken er fra 1432, støbt af Peder Jensen i Randers på foranledning af præsten Jakob.

Fra tiden lige efter *reformationen* er alterstagerne og det sydtyske dåbsfad. Stolegavlne – forskelligt udformede i mands- og kvindesiden – er fra 1581, mens renæssanceprædikestolen og -altertavlen er opsat henholdsvis 1634 og 1647. Begge er karakteristiske arbejder af Vardebilledskæreren Jens Olufsen, tavlen med originale malerier af to Ribemalere. 1700'rne repræsenteres af en skriftestol i sakristiet (o. 1747) og af Hjertingsølvsmiden Hans Pedersen Sattrups altersølv fra 1772. Det er skænket af kirkeejeren Christen Hansen og hans hustru Dorthe Margrethe Rosenberg.

Farvesætning. Efter en gennemgribende istandsættelse ved Einar V. Jensen 1955 står renæssanceinventaret med en klædelig barokstaffering udført 1763 af Janderupmaleren Niels Lund (signatur på prædikestolen). De middelalderlige figurer står dels afrensende med rester af original staffering, dels med opmaling fra midten af 1800'rne.

Alterbord (fig. 15), romansk af tufsten med sokkel og alterbordsplade af granit, 138 × 92 cm, 102 cm højt. Soklen er af veltilhugne kvadre med skråkant langs forsiden og de to kortsider. Herover er bordet muret af op til 50 cm lange tufsten i syv skifter. Bordpladen, sammensat af flere granitsten, har skråkantfremspring, 150 × 109 cm. Midt på pladen, 35 cm fra dens forkant, en tom *helgengrav*, 6 × 12 cm, 4,5 cm

dyb, i to afsæt. Dækstenen var borte allerede 1874.⁴³

†*Alterbordspanel*, sammenflikket til dels af renessancepanelværk, med fire glatte, profilindrammede felter på forsiden, to på kortsiderne. Felternes grønne bemaling og rammestykkerne røde var gammel, i øvrigt nyere brun farve. Panelet, der omtales 1874 som en bræddebeklædning,⁴³ blev efter restaureringen 1954-56 ikke genopsat og er siden forsvundet.

†*Alterklæder*. 1723 bekostede patronen Simon Christensen Hebo og hans hustru Anne Enevoldsdatter et »alterforklæde«, der vel svarede til det, de samtidig gav hovedkirken (se Janderup).²⁸ Klædet var 1840 så slidt, at man ønskede et nyt anskaffet »af rødt eller sort Klæde med et Sølvkors eller lignende«.¹⁸ 1860 havde kirken et rødt alterklæde, der 1883 forsynedes med et kors af guldbrokade.¹⁵

Altartavle (fig. 16), med malet årstal 1647, af Vardebilledskæreren Jens Olufsen, udført som en forenklet udgave af den to år ældre tavle i Janderup og som den med originale malerier af to Ribemalere (s. 1045). Tavlens opbygning svarer i hovedtrækkene til Janderuptavlens,

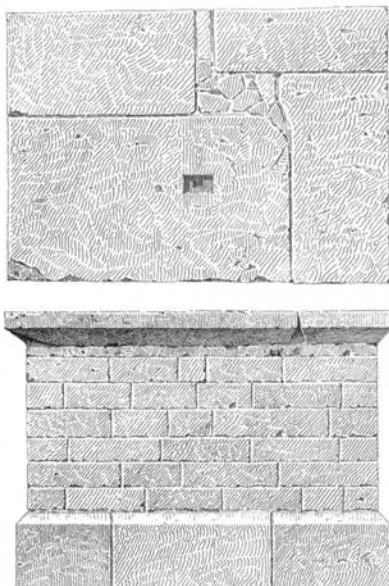

Fig. 15. Alterbord, romansk (s. 1083), set fra oven og fra vest. 1:30. Efter tegning af V. Ahlmann 1886 i Danske Tufstenskirker. — *Romanischer Altartisch, von oben und von Westen gesehen. 1:30.*

idet topstykket dog er todelt med langt beskedenere vinger, og der er overalt sparet på snitværket. Alterpostamentet har fremspring med englehoved over diamantbosse og volut, beslagværkprydet gesims og volut-vinger med rudebosse. Det bærer et arkitektonisk opbygget, tredelt storstykke, opdelt af fire glatte søjler med tandsnitskapitæl og prydbælte på svungne postamenter med beslagværk og bosse; under de to yderste et kvindehoved i hjertekartouche. Midtfeltet, der skærer ned imellem storsøjlepostamenterne, har en enkel profilindramning, mens de smallere sidefelter indrammes af fladbueportaler med kannelerede, rudebosseprydede pilastre, profilkapitæler og -baser. Storvingerne er udformet som halvkartoucher med englehoved i slyngbåndsmeldaljon og løber foroven ud i et ørnehoved. Storfrisen, der over midtfeltet springer frem med vekselvis rude- og kuglebosser under loftet, brydes kun af bøjler med semikolontegn over det yderste søjlepar. En pærestavsfrise følger den forkrøppede profilgesims, der yderst bærer to spir.

Topstykket har særskilt postament med en kraftig, kvartrund gesimsbjælke. De to profilindrammede felter flankeres af toskanske balustersøjler, hvorover små bøjler bryder frisen. Topstykket har ganske små kartouchevinger og indrammes af volutgavle på storgesimsen, bærende frifigurer af Lukas (i nord) og Markus; evangelisternes symbolvæsner ligger foran gavlene. Topgesimsen, der ledsages af en tandsnitsfrise, bærer yderst småfigurer af de to andre evangelister (Matthæus i nord), der flankerer topgavlen. Denne er formet som en kartouche med bredovalt felt, kronet af den velsigende frelser med korsæblet i beskeden figur.

Altartavlemalerierne er siden en grundig istandsættelse 1955 ved Einar V. Jensen de oprindelige, der ligesom Janderuptavlens må tilskrives Ribemalene Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) (jfr. Janderup s. 1045 f. med note 28a). De motiver, der er fælles med Janderuptavlens, er malet efter samme forlæg, ligesom farveholdningen er den samme. Mens storfelternes malerier er velbevarede – i særlig

Fig. 16. Altertavle 1647 (s. 1084), fra Jens Olufsens værksted i Varde, malerierne tilskrevet Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) i Ribe. NE fot. 1981. — Altarbild 1647, aus der Werkstatt des Bildschnitzers Jens Olufsen aus Varde. Die Gemälde werden Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?) aus Ribe zugeschrieben.

grad midtfeltets nadverfremstilling – er de to topmalerier stærkt supplerede 1955 efter at være fremdraget under senere overmalinger (jfr. fig. 37). Midtfeltets fremstilling af Nadveren (fig. 17) følger Peder Candid gennem stik af

Johannes Sadeler.⁴⁴ Meget træffende karakteriserede Chr. Axel Jensen ved et besøg 1905 apostlene som »kraftige, næsten brutale renæssancemennesker – Rubenske figurer i jysk tilsnit«. Om en nystaffering og overmaling af

malerierne, der dog kun betød småreparationer på nadverbilledet, vidner signaturen »Niels Lund 1763« i hvid skriveskrift på flisegulvet. Nordre sidefeltets maleri viser Bønnen i Getsemane, ganske som på Janderuptavlen (s. 1046 med fig. 17), bortset fra at man i billedets baggrund ser Judas og soldaterne på vej. I søndre sidefelt ses Judaskysset og i det nordre topfelt Korsfæstelsen, hvis stærkt afslidte tilstand ved afdækningen 1955 fremgår af fig. 37a. Malerne har benyttet samme forlæg som i Janderup (et stik af Crispin de Passe), men har på grund af det langt smallere billedfelt udeladt røverne og kun medtaget to af personerne under korset, Maria og Maria Magdalene, der omfavner korsets fod. I søndre topfelt Opstandelsen, ligeledes koncentreret om hovedfiguren, idet man kun ser den opstandne i stråleglans og skyer. Han bærer korsfanen i sin venstre hånd og slår ud med højre.

Tavlens *staffering* i øvrigt er Niels Lunds fra 1763, fremdraget 1955. Blå farver, stedvis med marmorering, danner grundtonen, og suppleres af hvidt, cinnoberrødt, grønt samt guld og sølv til fremhævelse af siraterne. Søjleskafter og prydbælter har vekselvis mørk og lys marmorering, og fodprofillet har samme dodenkop-marmorering, som ses på prædikestolens og stolegavlenes samtidige *staffering*. I topgavlens ovale felt Gudsøje i trekantfelt omkranset af skyer. *Indskrifterne*, alle på sort bund, er for en del de oprindelige i forgyldt fraktur, således postamentfeltets: »Hvert Menniske skal Prøfue sig selff ... Cor.XI (1 Kor. 11,28-29) 1647«, og topfrisens: »Christus er giffuen der hen for vore synder skyld ... Rom 4« (24-25). Storfrisens indskrift over midtfeltet er ligeledes den oprindelige, i fraktur med udhævelser i versaler, men Niels Lund har optrukket bogstaverne med hvidt og overmalet årstallet 1647 med 1763: »Denne er min Elskelige Søn, i hvilken ... Matth.XVII (5). Soli Deo Gloria (Gud alene æren) Anno Domini 1763« (det gamle årstallet). Oprindelig indskrift i opmalet stand findes også i storfrisen over Getsemanemaleriet: »Alle i so(m) gaa her see ... THren I (Klages. 1,12)«, mens de øvrige er fra 1763 i

hvid kursiv: I postamentfeitet under Getsemanebilledet: »Jeg vil Gierne Giøre din Villie ... Psal: 40 Cap: (Sl. 40,9)«, i storfrisen over Judaskysset: »Jeg er som faar iblandt ulve ... Matt. 10 Cap: (v. 16)« og i det tilhørende postamentfelt: »De omkring sætte mig alle vegne ... Psal. Cap. 118 (Sl. 118, 10-12)«. På tavlens bagside er til erindring om istandsættelser og nymalinger noteret »Höier 1848«, »I Pedersen Maler 18(4)7« og (nu skjult, med blyant) »Stafferet Maler H. H. S. Nielsen af Aal d. 27. juni 1883«.

En undersøgelse i forbindelse med istandsættelsen 1955 afslørede oprindelige farver på kridtgrund, der lod formode, at den tidligste *staffering* har svaret til tavlen i Sønder Vium (Ringkøbing amt), hvor de samme Ribemalere har virket. Storsøjlernes prydbælter har haft malet kassetteværk af hvide bånd på blå bund, sidestykkernes rammeværk røde kannelurer og hvide kanter. I topstykkets postamentfeit var der en – 1763 dækket – frakturindskrift: »Jeg er lefuende til Euighed til Euighed« (Åb. 1,18).

I sin indberetning 1766 hæfter præsten sig ved, at tavlen er »af samme bygning og indretning som den i Janderup, så det er troligt, at samme mester har bygget og udstafferet begge«. Han nævner også den nylige opmaling 1763,⁴ der for maleriernes vedkommende bestod i en ret moderat retouche, der gav dem en blålig tone.

Som det fremgår af notaterne på tavlens bagside opfriskedes den 1847 og 1883, da maler H. H. S. Nielsen, Ål, foretog en sjældent primitiv overmaling af topmalerierne (jfr. fig. 37b) og dækkede de øvrige med et tykt lag fernis.¹⁸ Rammeværk og ornamenten stod herefter med kraftige røde, grønne og blå farver og nymalede skriftsteder bortset fra postamentfeltets; på storgesimsen læstes den (forkerte) opmaling: »Solie(!) Deo Gloria Domini 1667«.

1905 fandt synet alterbillederne uskønne, og de afløstes derfor 1906 af nye, udført af Poul Steffensen og forsynet med nye indskrifter: I storstykket Den Gode Hyrde imellem græssende får og ulv i sidefelterne; hertil hørte i posta-

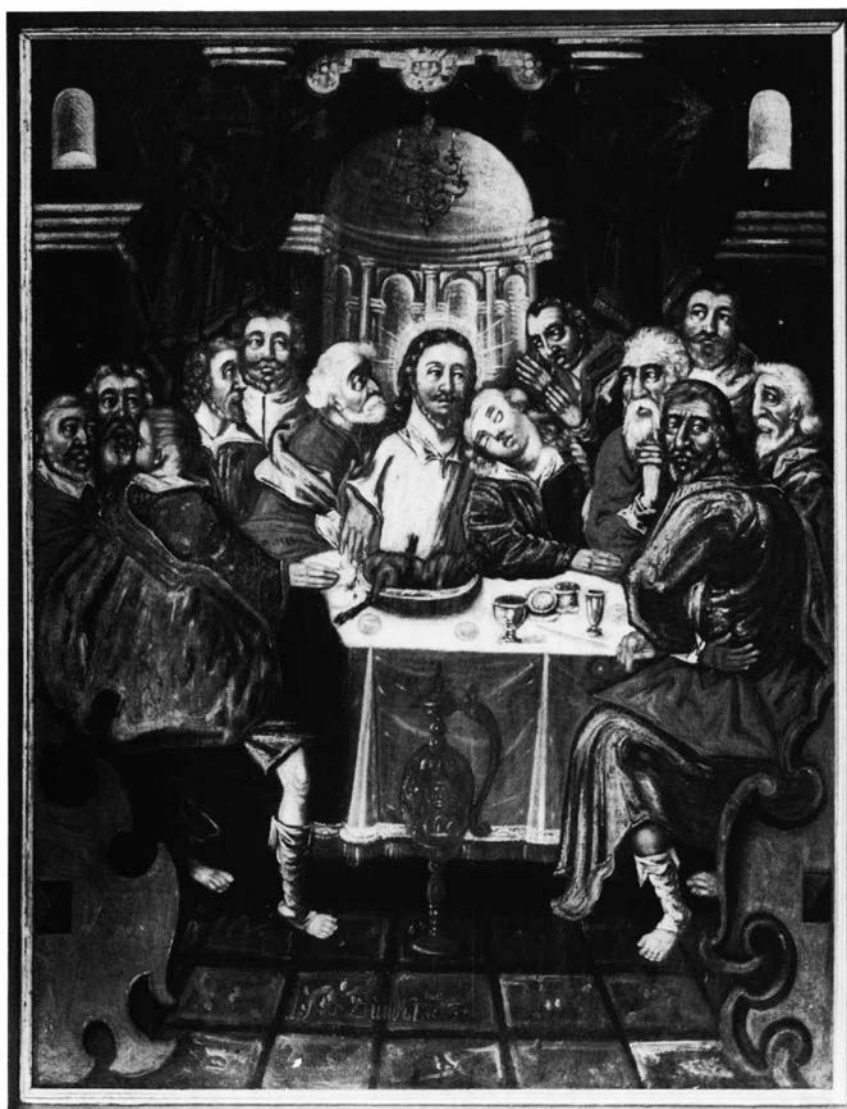

Fig. 17. Altertavlemaleri 1647, Nadveren (s. 1084), tilskrevet Sten Adamsen og Hans (Jensen eller Bølling?) fra Ribe. Einar V. Jensen fot. 1955. — *Altargemälde 1647, Sten Adamsen und Hans (Jensen oder Bølling?) aus Ribe zugeschrieben.*

mentfelterne citater fra Joh. 10,4 og 10,11-12. 1 topfelterne var malet svævende engle (jfr. fig. 33), og tavlen i øvrigt stod med brogede, grove farver og uægte forgyldning.

Med Einar V. Jensens istandsættelse af tavlen 1955 fik den sit nuværende udseende. Niels Lunds staffing fra 1763 blev fremdraget, og de gamle alterbilleder, der efter en tid på loftet havde været opsat på tavlens bagside, blev ren-

set og genindsat. Poul Steffensens malerier er nu ophængt i sakristiet (jfr. fig. 33).

(†) *Højaltertavle*, o. 1500. Bevaret er midtskabets tre hovedfigurer af Maria med barnet, Johannes Døberen og Johannes Apostel (fig. 19-21), der – med deres særegne, brede ansigter – må skyldes samme billedskærer som en sidealterfigur, Maria med barnet, i Jerne kirke (s. 986). *Mariabilledet*, 163 cm højt, står i hele

Fig. 18. Maria med barnet, detalje af hovedfigur fra (†)højaltartavle, o. 1500 (s. 1087, jfr. fig. 20). Einar V. Jensen fot. 1955. — *Maria mit dem Kinde, Detail einer Hauptfigur eines (†)Hochaltarbilds um 1500.*

sin udformning Jerne-madonnaen meget nær. Himmeldronningen, hvis krone har mistet alle sine takker, bærer på venstre arm det kjortelklædte barn, der vender blikket op mod moderns ansigt og med sin højre hånd holder om stilken på et lille æble. Figuren står siden 1955 i renset, blank *eg.* *Johannes Døberen*, 154 cm høj, har langt, bølget hår og skæg. Med sin højre hånd peger han på lammet, der ligger på en bog i hans venstre. Det nøgne højre ben stikker frem bag den folderige kamelhårskappe. Figuren er kraftigt hulet fra bagsiden; venstre skulder og en del af brystkassen mangler nu, og figurens kontur angives her af et 1955 påsat rygbræt. Dele af den originale staffing er i behold på en kridtgrund, der næsten overalt synes at have haft lærred som grundlag. Ansigtet har hudfarve med stærkt røde kinder, næsetip og læber; øjnene er gråblå, øjenvipperne er

mørke med ganske fint malede hår. Hår og skæg er brunt, og lammet har rester af hvidt på en modelleret kridtgrund. Bogen har rødt på bindet, gult på ryg og snit. Kappen har været forgyldt med rødbrune aftegninger og sølv, foret er blå. *Johannes Apostel*, 150 cm høj, har halvlangt, krøllet hår og bærer kjortel med knapper i halslinningen under en fodsid kappe, der falder i store, knækkede folder. Kalken, med sekssidet fod, bærer han i venstre hånd, mens han med den højre gør korsets tegn over den (to fingre afbrudt). Farverester som Johannes Døberfigurens viser, at håret har haft okker kulør, kappen har været forgyldt med blåt for, mens der på kjortlen har været sølv, nu sortagtig dekomponeret.

1874 stod de tre figurer endnu i deres *†alterskab* under »gothiske Baldachiner«. ⁴³ Tavlen stod da ved triumfmuren i skibet, nord for korbuken. Engang o. 1900 er alterskabet og de to Johannes'er blevet sat på loftet, mens madonnafiguren blev opsat i tårnrummet, nymalet og i et simpelt, nygjort alterskab i tillempet middelalderstil. ⁴⁵ 1921 blev de to figurer på loftet overladt til Varde Museum, hvorfra de kom tilbage 1955, da alle tre billeder underkastedes en grundig istandsættelse og konservering ved Einar V. Jensen. Han konstaterede da, at madonnafiguren inden den ny bemaling o. 1900 var blevet helt renset for ældre farver, mens de to andre figurer havde to lag hvid strygefarve med guld på lammet og kalken oven på de middelalderlige farverester. Efter fjernelse af alle sekundære farver på figurerne fik de deres nuværende placeringer: Maria med barnet i norddørens niche, de to andre ophængt på skibets vestvæg, flankerende tårnbuen (*Johannes Døberen* i nord).

Sidealtartavler og -figurer. 1) (Fig. 22), o. 1300, en **bispehelgen*, 138 cm høj, siddende på en tronstol. Den lange ranke bispefigur er strengt frontal. Ansigtet er fint modelleret, med en lige næse og en kort mund, hvis mundvige er trukket op til et lille smil. Det halvlange hår, der ganske dækker ørerne, danner store bukledelokker, og om hagen løber en krans af små stiliserede skæglokke. Han bærer bispehue

Fig. 19-21. Hovedfigurer fra (†)højaltertavle, o. 1500 (s. 1087). 19. Johannes Døberen. 20. Maria med barnet. 21. Johannes Apostel. NE og EN fot. 1981 og 1985. — *Hauptfiguren eines (†)Hochaltarbilds um 1500. 19. Johannes der Täufer. 20. Maria mit dem Kinde. 21. Der Apostel Johannes.*

(mitra) og messehagel (casula) med lodret opstående krave; forneden anes underklædningen (albaen) og de fremstikkende sko. Klædningen falder i naturlige foldekast ned over brystet og de parallelt fremstrakte underarme og danner forneden lange rørfolder ved underbenene. De nu manglende hænder har været særskilt skåret og indtappede. Figurens bagside er fra skuldrene nedefter udhulet, og i hovedets bagside er et udhulet rum, ca. 6 × 6 cm, 7 cm dybt, der kan have tjent som relikviegemme (fig. 24). Fra fordybningen mellem mitraens horn er ned til hulrummet boret et hul, der oprindeligt må ha-

ve været tilproppet. Af middelalderlig staffering på kridtgrund ses enkelte rester, således i de dybe folder under armene grønt og rødt, og på tronstolens ene kortsider en stump rødt.

Den fornemme og sjældne højgotiske bispehelgen har kun få hjemlige paralleller, således i Boldixum på Føhr og fra Brarup på Falster (DK. Maribo, s. 1254).⁴⁶ Som den sidste kan figuren have stået i et alterskab, men dens flade, reliefagtige karakter (fig. 24) gør det sandsynligere, at den alene har haft et rygbræt (dorsale) som en bispefigur fra Hall kirke på Gotland.⁴⁷ To taphuller kan have tjent til dets fæstelse.

Fig. 22. *Bispehelgen, sidealterfigur (nr. 1, s. 1088), o. 1300. I Nationalmuseet. LL fot. 1985. — *Heiliger Bischof, Seitenaltarfigur, um 1300.*

1874 stod figuren »ilde medhandlet« i materialrummet (tårnrummet), og den var kommet på loftet engang inden 1921, da den blev afgivet til Nationalmuseet (Inv.nr. D10224). Ved modtagelsen var figuren hvidkalet med sort skæg og sorte øjendetaljer. En konservering ved Verner Thomsen har fundet sted 1961.

2) (Fig. 25), o. 1500, *Helligkorsaltertavle(?)*, kun midtskabet bevaret, 130 × 188 cm, med en Golgathagruppe under kølbuebaldakiner og (delvis fornyet) stavværk. Den korsfæstede, 72 cm høj, hænger i vandret udstrakte arme med hovedet hængende let imod højre skulder. Øjnene er lukkede, håret og skægget langt og bølgende, tornekronen fyldig. Det korte lændeklæde falder i skarpe folder, fødderne er overlagte. Sidefigurerne Maria og Johannes er 70 cm høje. Maria, med hovedklæde, har hænderne foldede foran brystet (om mønter, nedlagt i figuren, se ndf.). Johannes fører venstre hånd til kinden, mens han i højre hånd bærer en bog. De to flankerende røvere hænger i albuerne bundet til T-kors; den onde vender sit åsyn bort fra Kristus. Fornyet er Kristi kors og skabets øvre og nedre karmstykker. Sidestykkerne har hængsler til de forsvundne falterfløje, hvorfra kan stamme nogle stykker gotisk panel, nu på våbenhusloftet.⁴⁸

Farverne hidrører fra en opmaling i 1800'rne (1847-48(?), jfr. altertavle). Figurerne har bleg hudfarve, blå, grønne og røde og hvide gevandter, korstræerne er mørkebrune på blå baggrund, skabet i øvrigt gråmalet. I fodstykkets felt med hvid kursiv på sort bund: »Herre Tæench Paa mig, naar Du Komer i Dit Riige. Sandelig, S(ande)lig siger Dig ... Luc: 23: (v. 42-43)«. Indskriften er bevaret fra en ældre staffing, utvivlsomt Niels Lunds fra 1763, hvoraf også andre rester er konstateret i forbindelse med Einar V. Jensens istandsættelse af tavlen 1955. Herved iagttoges også – foruden stumper af en endnu ældre indskrift – betydelige partier af tavlens underliggende, middelalderlige kridtgrund med farverester. Dragter, karme og baggrund har haft poleret forgyldning, bag Marias og Johannes' hoveder i form af punslede glorier, der har efterladt mærker.

Fig. 23-24. *Bispehelgen, sidealterfigur (nr. 1, s. 1088), o. 1300. 23. Detalje. 24. Figurens bagside og figuren set fra siden. LL fot. 1985. — *Heiliger Bischof, Seitenaltarfigur, um 1300. 23. Detail. 24. Die Rückseite und die Figur von der Seite gesehen.*

Tavlen, hvis figurer har nære paralleller i Ho kirke, hang 1874 på triumfvæggen syd for korbuen, fra o. 1900 midt over korbuen. I september 1918 faldt Mariafiguren ned på kirkegulvet, hvorved 19 mønter fra Kristoffer af Bayerns og kong Hans' tid faldt ud (se indledningen s. 1074). Mønterne må have været gemt i en hulning på figurens bagside (nu utilgængelig). Efter konservering 1955 fik tavlen sin nuværende plads over skibets blændede norddør.

Altersæt, 1772, en gave fra Christen Hansen og Dorthe Margrethe Rosenberg, udført af Hans Pedersen Sattrup, Hjerting, med anvendelse af knop og skaftled fra en ældre kalk. (jfr. ndf.). *Kalken* (fig. 28), 18 cm høj, har cirkulær fod med sekstunget fodplade og seks drevne tunger, hvorimellem der er graveret et rude- og prikmønster. På en af tungerne er pånittet et lille støbt krucifiks med korsender udformet

som liljer. De cirkulære, profilerede skaftled må være fra midten af 1500'erne ligesom knoppen, der både på under- og oversiden har seks tunger med graverede stavværksvinduer og mellemfaldende rudebosser, hver med en graveret versal, tilsammen dannende ordet: »Iesuhs«. Bægeret er halvkugleformet med profilering og har på siden giverindskrift graveret med skriveskrift i rocailleindramning: »Christen Hansen/ og / Dorthe Margrethe/ Rosen Berg/ 1772«. På fodpladens underside gentaget stempel for Hans Pedersen Sattrup.⁴⁹ Den sammenhørende *disk*, tv. 12 cm, har på fanen en graveret knækbort, og på dens underside ses samme (gentagne) stempel som på kalken. 1889 omtales forgyldning af kalken indvendig og anskaffelsen af et nyt thylster til sættet.¹⁵

†*Altersølv*. 1700 omtales to kalke og to diske

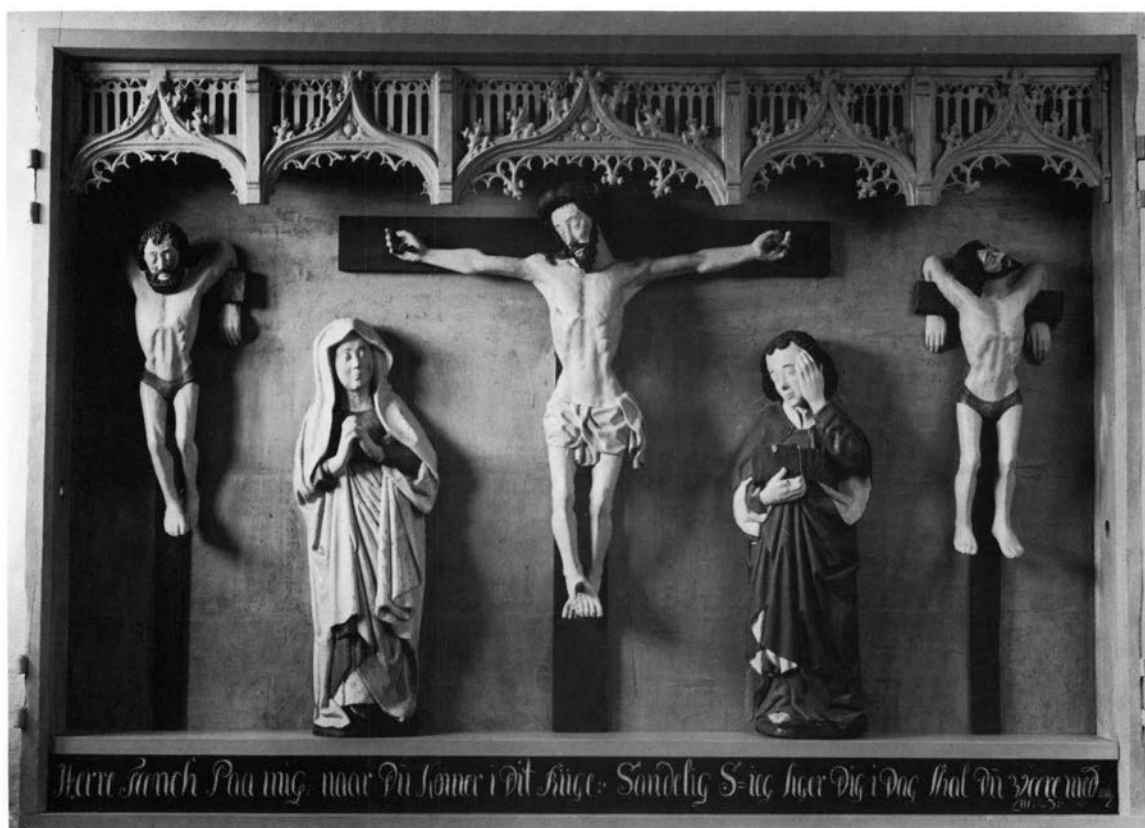

Fig. 25. Midtskab af sidealtertavle (nr. 2, s. 1090), o. 1500 (Helligkorsaltertavle?). Einar V. Jensen fot. 1955. — Mittelschrein eines Seitenaltarbildes um 1500 (Heiliges-Kreuz-Altarbild?).

af sølv, det ene sæt stort og forgyldt, det andet mindre.¹⁹ Fra et af sætterne må knop og skaftled i den nuværende kalk formentlig stamme; det andet sæt synes endnu at have eksisteret 1862, da kirken havde to altersæt.¹⁵

Oblatceske, 1873, i sort Kongeligt Porcelæn med guld Kors på låget.¹⁸ Inventarlisten 1862 nævner en *†oblatæske*.¹⁵

Alterkande, 1873, i sort Kongeligt Porcelæn med guld Kors.¹⁸

Alterstager (fig. 27), o. 1550, 41 cm høje. Profileret fodskål, hvilende på ryggen af tre små løver (jfr. Jerne, s. 987), cylinderskaft med to skafringe og profileret lydeskål med (nyere) jerntorn. Fodskålen har blyforing. Stagerne omtales tidligst 1730.²⁸ *Syvstage*, nyere, såkaldt Grundtvigsstage.

Messehagel, 1901, af rødt fløjls med guldgaloneret ryg Kors og kantning.¹⁵ *†Messehagler*. 1700

var messehaglen gammel og behøvede hjælp,¹⁹ og 1730 tales igen om en »noget gammel« hagel.²⁸ 1862 var messehaglen af sort fløjls med guld Kors,¹⁵ og 1871 anskaffedes en ny, som omgjordes 1893.¹⁵

Alterskranke, 1887, af halvcirkulær plan, med egetræsbalustre og håndliste af maghonitræ. Den står siden 1955 sortmalet, balustrene røde. Oprindelig var træværket blankpoleret.¹⁵ En *†alterskranke* var skænket o. 1747 af kirkeejeren Poul Borreby.⁵⁰

Døbefont (fig. 31), romansk af rødlig granit, 84 cm høj, kummens tv. 78 cm. Foden er formet som et terningkapitel, hvis fire halvcirkulære skjolde kantes af rundstav; i to af skjoldene en reliefhugget lilje. Ved overgangen til kummen en vulst, hvorunder der er indhugget en omløbende frise af krydsende rundbuer. Den noget flade kumme har attisk profil, hvor

den øvre rundstav er erstattet med platte. Kummens bund er flad, uden afløb. Især på foden ses svage rester af en mørk rød bemaling. Fonten tilhører en lille lokalgruppe, der knyttes sammen af fællestræk i udformning og ornamentik, og som endvidere omfatter fontene i Lydum, Vester Nebel, Guldager, Grimstrup og Årre (Mackeprang: Døbefonte, s. 174f.). Fonten fik sin nuværende plads midt i koret 1888.¹⁸

Dåbsfad, o. 1550, sydtysk, af drevet messing, tv. 60 cm. I bunden cirkelmedaljon med relief af Syndefaldet. Herom en næsten udpudset, ulæselig minuskelindskrift, en stemplet blomsterbort og en frise med hjort og hund, der gentages på fanen. Fadet nævnes tidligst 1766.⁴ *Dabskande*, nyere, af messing. 1862 omtales en *tdåbskande* af metal, indvendig hvid, udvendig sort med guld kors.¹⁵

Fig. 26. Korbuekrucifiksgruppe o. 1300 (s. 1094), Kristusfigur flankeret af sidefigurerne Maria og Johannes. Einar V. Jensen fot. 1955. — *Triumphkreuzgruppe* um 1300.

Fig. 27. Alterstager, o. 1550 (s. 1092). NE fot. 1981. — *Altarleuchter um 1550.*

Fig. 28. Alterkalk 1772 (s. 1091), skænket af Christen Hansen og Dorthe Margrethe Rosenberg, og udført af Hans Pedersen Sattrup, Hjerting, med anvendelse af ældre knop og skaftled. NE fot. 1981. — *Abendmahlskelch 1772, ein Geschenk von Christen Hansen und Dorthe Margrethe Rosenberg; ausgeführt von Hans Pedersen Sattrup, Hjerting, unter Verwendung eines älteren Nodus.*

†*Fontelåg*. 1843 blev dækslet over døbefonten malet.¹⁸ 1766 hedder det, at fonten var uden krone eller anden prydelse.⁴

Korbuekrucifiksgruppe (fig. 26), o. 1300, bestående af en krucifiksfigur – nu uden arme – og to sidefigurer forestillende Maria og Johannes. *Den korsfæstede Kristus*, 160 cm høj, er fremstillet hængende med næsten strakte ben og højre fod over den venstre. Hovedet hælder let mod højre skulder, tornekrone – med huller efter indborede torne – er skåret i ét med det lange hår, der lader ørerne fri og falder i bølger ned over skuldrene (i højre side er håret næsten væk som følge af råd). Ansigtet er forholdsvis bredt, øjnene blot angivet som hvælvede parter, og der er ingen antydning af (skåret) skæg. Halsens og overkroppens muskulatur er tydeligt angivet. Det knælange lændeklæde, med lange rørformede snipper ved siderne, lader det højre lår næsten helt bart, et træk, der genfindes ved krucifikset i Henne. Figurens bagside er – ligesom sidefigurerne – udhulet, og af armene er kun bevaret de tappe, hvormed de har været indfældet i figurens skuldre. De to *sidefigurer* er 100 cm høje, begge med en kantet sokkel og under bunden taphuller til figurernes fæstelse på en korbuebjælke. *Maria* står rank med let sænket hoved, støttet af den venstre hånd. Med højre hånd holder hun om den venstre albue. Hun bærer hovedklæde og kjoler, der falder i rolige, fortil lidt knækkede folder. Forneden stikker de spidse sko frem. *Johannes*, med fyldigt, krøllet hår, fører højre hånd til kinden og holder i den venstre en bog. Han bærer kappe over en fodsid kjortel, der falder i lange parallelle folder; nederst stikker skospidserne frem. Af hovedet mangler en del af højre side, og næsen er afbrudt.

Figurerne *bemaling* med bleg karnation, brunt hår og skæg, blå, røde, grønne og hvide klæder svarer til farverne på sidealtertavle nr. 2 og stammer fra 1800'erne. Herunder er 1955 konstateret beskedne rester af ældre farver og kridtgrund.

Krucifiksgruppen, der har haft sin nærmeste parallel i Janderup kirke (s. 1052), hang på sin gamle plads over korbuen indtil o. 1862.¹⁵ Da

blev selve krucifiksfiguren – øjensynlig endnu med arme og $\dagger$ korstræ i behold – opsat på skibets nordvæg over for indgangen, mens sidefigurerne blev ophængt på vestvæggen bag det daværende pulpitur.⁴³ O. 1906 kom figurerne på loftet og 1921 til Varde Museum, hvorfra de 1955 hentedes tilbage til en omfattende istandsættelse ved Einar V.Jensen. Herefter blev gruppen ophængt på sin nuværende plads på triumfmuren, nord for korbuen.

†*Skranker*. 1862 omtales »En malet Fjælløvæg med en Dør ind til Taarnet«.¹⁵

Prædikestol (fig. 30), 1634, med skåret årstal (på himlen). Den må ligesom altertavlen tilskrives Vardebilledskæreren Jens Olufsen og har en nær parallel i Ål kirke. Stafferingen er fra 1763, signeret af Niels Lund.

Prædikestolen har fem fag, af hvilke de fire danner kurv, mens det sidste – lidt smallere og enklere – danner bro ved opgangen. Glatte, joniske søjler med prydbælte (af blødt træ) flankerer felterne, der har relieffer af Kristus (i opgangsfeltet) og de fire evangelister. De indrammes af en portalopbygning bestående af kannelerede pilastre med perspektiviske profilkapitæler bærende et bueslag med tungekant ledsaget af små prydborter; i sviklerne fladsnitsornamenter. Opgangsfeltets indramning er enklere, idet bueslaget mangler og er erstattet af en lille

Fig. 29a-c. Prædikestolsfelter 1634, tilskrevet Jens Olufsen i Varde (s. 1095). a. Kristus med korsæblet. b. Evangelisten Markus. c. Evangelisten Lukas. Foto Einar V. Jensen 1955 (a-b) og NE 1981. — *Kanzelfelder 1634, dem Bildschnitzer Jens Olufsen aus Varde zugeschrieben, a. Christus mit dem Kreuzapfel. b. Der Evangelist Markus. c. Der Evangelist Lukas.*

Fig. 30. Prædikestol 1634 (s. 1095), tilskrevet Jens Olufsen i Varde. Einar V. Jensen fot. 1955. — *Kanzel 1634, dem Bildschnitzer Jens Olufsen aus Varde zugeschrieben.*

kartouche. Figurreliefferne, hvortil forneden hører kartoucher med indskrifter i reliefversaler, er skåret efter samme forlæg som Ål-prædikestolens. Fra opgangen ses: 1) Kristus med korsæblet (fig. 29a) over ordene: »Ego svm Via/ Veritas et Vi(ta)«; henvisning til skriftstedet i kartouchen foroven: »Ioh. 14(v. 6)«. 2) »S. Matth(æus) E(vangelista)«. Under en baldakin med hængedraperi sidder Matthæus vendt mod venstre med højre hånd pegende i en opslået bog på pulten foran ham. Bag pulten står englen og peger mod det høje. 3) »S. Marc(us) E(vangelista)« (fig. 29b). 4) »S. Lvce(s) E(vangelista)« (fig. 29c). 5) »S. Iohan(nes) E(vangelista)«, næsten som Lukas, modtagende den himmelske inspiration. Postamentet, med profilindrammede felter, brydes under søjlerne af volutfremspring med fladsnitsornamentik og løvehoved med ring i flaben. Langs postamentgesimsen en forkrøppet tandsnitsfrise, der i en lidt anden udformning genfindes på frisege-simsen. Frisefremspringene er udformet som bøjler med kvindehoved over diamantbosse, og frisefelternes kartoucher har en fortløbende, la-

tinsk indskrift med reliefversaler: »Acues/ Verba mea/ Filiis tuis et/ loqeris de/ eis. Deut: 6« (Du skal indprente dine børn dem (budene) og tale om dem. 5 Mos. 6,7). Hængestykkerne udgøres af kartoucher med frugtklase, flankeret af englehoveder under postamentfremspringene. Englehovedet nærmest opgangen er fornyet 1955 ligesom gesimsens dækbræt og betydelige dele af prædikestolens rammeværk og profillister. Stolen hviler på en fodstolpe med profileret, baldakinagtig bæring, som stammer fra en istandsættelse o. 1747,⁵⁰ men senere er stærkt fornyet. Muret opgangstrappe fra 1955.

Himlen, der danner en syvsidet polygon over kurven, er skåret af fyrretræ, men utvivlsomt sammenhørende med stolen. En bort af æggestav over tandsnit løber under frisege-simsen, på hvis hjørner der står små, drejede spir flankerende de store kartouche-topstykker med slyngbåndsmedaljon. På et af topstykkerne årstallet »A(nn)o 1634«, på et andet et Kristusmonogram; det sydligste er fornyet i enkel form ligesom de udsavede hængestykker, der må stamme fra istandsættelsen i 1700'rne. Himlens loft har radiære profilribber udgående fra en midtroset.

Prædikestolen står med en 1955 afdækket *staffering* fra 1763, signeret af Niels Lund. Dominerende er farverne hvid og cinnoberrød, hvortil kommer grønt, blå og dodenkop (til dels som marmorering), samt guld og sølv, det sidste nu helt dekomponeret. Postamentfelterne har indskrift med hvid skriveskrift på sort bund: »Raab Höyt/ af Struben og Spar iche ... Esaias 58 (v. 1). Niels Lund 1763«. Under signaturen er med ganske småt skrevet: »Opmalet 1848« (jfr. altertavle). Himlens frise har nu ingen indskrift, men under 1763-malingen anes ældre frakturskrift, formentlig den indskrift, der anføres i præsteindberetningerne 1754 og 1766: »Hr. Hans Pedersen Sognepræst, Michel Iensen Kirkeværg, Iep Hansen Kirkeværg«. ⁵¹ Navnene må høre til prædikestolens ældste bemaling, hvoraf der 1955 konstateredes enkelte andre rester, der tydede på, at den oprindelige *staffering* kun havde været partiel, lagt direkte på træet (en *snekkerstaffering*?).

Fig. 31. Døbefont, romansk af granit (s. 1092). NE fot. 1981. — *Romanische Granittaufe*.

Fig. 32. Indre set mod vest. NE fot. 1985. — *Interieur gegen Westen gesehen*

Prædikestolens nuværende opstilling i skibets sydøsthjørne svarer formentlig nogenlunde til den oprindelige. I hvert fald var pladsen i 1700'rne den samme.⁵² En snedkermæssig istandsættelse og komplettering skete o. 1747, hvorefter malearbejdet henstod indtil 1763.⁵⁰ En opmaling i ferske farver 1848 lod dele af Niels Lunds rokokostaffering urørt, først og fremmest guldets. Engang efter 1874 er prædikestolen blevet flyttet til skibets nordøsthjørne;⁴³ 1897 blev den sænket – ved en afkortning af bærestolpen – og fik en ny trappe med baluster-gelænder. Nogle år senere – vistnok samtidig med ændringen af altertavlen 1906 – skete en ny overmaling, hvorefter prædikestolen med Einar V. Jensens grundige istandsættelse 1955 fik sin nuværende fremtræden og opstilling.

Stolestaderne har gavle fra 1581 (fig. 34a-c), mens bænke og de skråstillede fyldingsryglæn er fra 1881.¹⁵ Stolegavlene, af fyr, 115-20 cm høje, udført i én planke med pålagte lister, er forskelligt udformet i mands- og kvindesiden. *Mandsstolenes gavle* (fig. 34a) har pålagt en kanneleret midtlisen med profilbase og -kaptæl, kronet af et rudefelt under den stejle, profilindrammede gavlspids, hvori er udskåret en halvros med bladværk. Gavlspidsernes bagsider har enkelt indskårne ornament; stilliserede rosetter, volutter, bladværk og et enkelt sted et englehoved. Til mandsstolene hører de to bageste gavle i nordsiden, der ligesom de bageste i syd er lidt enklere udført end de øvrige: gavlspidsens ornamentik er ikke i relief, men enkelt indskåret ligesom rudefeltet, og gavle-

Fig. 33. Skriftestol o. 1747 (s. 1098) og to af de tidligere altertavlemalerier, udført af Poul Steffensen 1906 (s. 1086). NE fot. 1981. — *Beichtstuhl um 1747 und zwei ehemalige Altargemälde von Poul Steffensen 1906.*

nes bagside er glat. I en af mandsgavlene er indskåret versalerne: »Giødi Sevr(in)is/ Ano Domi(n)i/ 1581« (Gøde Sørensen, år 1581) (fig. 34a), i en anden initialerne »SHI«, i en tredje et bomærke. *Kvindestolenes gavle* (fig. 34b) har to tilsvarende, lidt smallere sidelisener bærende en profilindrammet gavlspsid, på hvis skrå sider der ligger volutter mellem kannelerede top- og fodtinder. Flere af gavlene har indskårne versalindskrifter. På én læses: »Elin/ Giødis/ 1581« (fig. 34b), på en anden: »Metknudz« (Mette Knudskone) under stjerne og kornaks, mens en tredje gavl (fig. 34c) har fået lisenerne fjernet til fordel for indskriften: »Karren Pedersdatter Æbelum A(nn)o 1690«.

Mens bænken står nymalede i grå toner, er gavlenes farver Niels Lunds fra 1763,⁴ fremdra-

get 1955. Hver anden gavl har dodenkop-marmorering, hver anden blåmarmorering, og dertil er anvendt vekselvis perlefarve og brunt til pilasterskafter, gult til kapitæler og lister og grønt i kvindegavlenes trekantfelter. En samtidig nummerering fra 1-41 af såvel mands- som kvindestole er udført med gul skriveskrift, mandsgavlenes på rudefeltet, kvindegavlenes i trekantfeltet.

Oprindelig synes gavlene at have stået med en partiel bemaling, hvoraf rødt og sort er konstateret i kannelurerne. At de to gavltyper er samtidige og fra første færd beregnet for hvert af de to køn antydes ved årstallet 1581 såvel på en mandsgavl (med et mandsnavn) som på en kvindegavl (med kvindenavn) (fig. 34a-b). Opstillingen med mandsgavle af den enkle type nederst såvel i syd som i nord rimer ligeledes med 1700'ernes stoleregistre, der viser mandstole i hele vestenden. Til gengæld fortsatte kvindestolene ind i koret, hvor én stod i nord i selve korbuen, mens otte var fordelt langs korets nord- og sydvæg.⁵²

1862 oplyser inventariet, at alle stader havde fodskammel, men ingen døre. Mandfolkestolene havde et smalt ryglæn, kvindestolene intet. Samme år sattes rygstød i de 15 kvindestole »fra korbuen og ned«,¹⁵ og 1881 udskiftedes bænken med de nuværende. Foruden småreparationer og mindre omsætninger har staderne gennemgået stort set samme opmalinger som altertavle og prædikestol. Specielt den grundige istandsættelse af stolestaderne 1955 formindskede deres antal, og de tiloversblevne gavle har fundet anvendelse i fem *bænke* opsat i koret, i skibets østende og i våbenhuset. To gavle ligger nu på kirkeloftet.

Indretningen af en *†lukket stol* til præstens familie omtales i forbindelse med opførelsen af et *†vestpulpitur* o. 1750 (jfr. ndf.), hvorunder stolen fik plads.⁵² 1862 nævnes en *†brudeskammel*.¹⁵

Skriftestol (fig. 33), o. 1747,⁵⁰ nu 135 cm høj, af glatte brædder med udsavet ryg, vanger og frontsarg, ryggens højeste udsvejfninger afsavet i ny tid. Gråmalet. Stolen, hvis plads i sakristiet uden tvivl er den gamle, svarer næsten til Janderups, og må som denne have haft en

Fig. 34a-c. Stolegavle 1581 (s. 1097), detaljer, a. Gavle i mandssiden, b-c. Gavle i kvindesiden. NE fot. 1981. — *Gestühl 1581, Details, a. Wange der Männerseite. b-c. Wangen der Frauenseite.*

foranstillet knæfaldsskranke til de skriftende (jfr. s. 1058 med fig. 36). Før indretningen af denne »bekvemme skriftestol« skal præsten have siddet på muren (d.e. den murede bæk i sakristiet), mens skriftebørnene knælede på gulvet.⁴

†*Kirkekiste*. En jernbundet, formentlig senmiddelalderlig, kiste omtales 1754 som en levning »fra de katolske tider ... uden tvivl en afladskiste ligesom den i Janderup kirke«. Den stod da bag altret.²⁹

Pengeblok, o. 1800, 82 cm høj, gjort af en udhulet fyrrestamme, med pengetragt på smedjernslåg, fæstnet med to overfald, det ene med gammel hængelås. Træet står renset. I skibet ved indgangen. En mindre *†pengeblok*, hvori lagdes gaver til husarme, nævnes i inventariet 1862.¹⁵

†*Pengetavle*. 1730 omtales en »Collect-tavle«.²⁸

Dørfløje. O. 1700, til tårntrappen, 172 cm høj, foroven rundbuet afsluttet. Dørfløjen er

udført af tre fyrreplanker, holdt sammen af to revler på bagsiden. Døren er samlet med svære træpløkke, som er slået igennem fra forsiden, hvor deres hoveder er afrundet som bosser. Forneden nyere vandnæsebræt. Den lavtsiddende haspe og gangjernene er gamle. Gråmalet. 2) 1844, fløjdør i enkel senempire, mellem våbenhus og skib. Årstallet indskåret i overkarmen. Gråmalet. Kirkens øvrige dørfløje er nyere.

†*Pulpitur*, ifølge præsteindberetningen 1766 opført »for faa Aar siden« i kirkens vestende.⁴ Det strakte sig over de fire bageste stolerækker⁵² og sagdes 1862 at kunne rumme omtrent 50 personer.¹⁵ Fra pulpiturets brystning stammer formentlig fire frisefyldinger, nu på våbenhusloftet, 15 × 70 cm, med skriftsteder i hvid skriveskrift på sort bund: »See Det Guds Lam ... Joh:1 (,29)«, »... Gud Sons Blod ... Joh:1 (1. Joh. 1,7)«, »Min Siæl opHöier Herren ... Luc (1,46)«, »Glæder sig i Gud min Frelser. Luc (1,46)«. Skriften er formentlig Niels Lunds

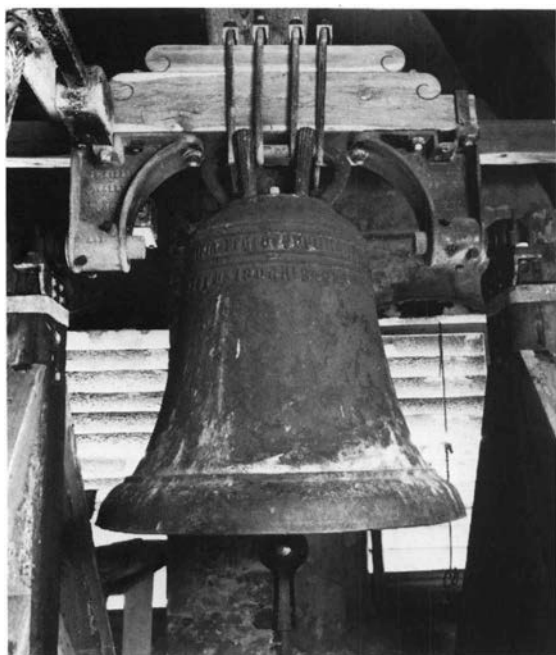

Fig. 35. Klokke, 1432, støbt af Peder Johansen i Randers på foranledning af præsten Jacob (s. 1100). NE fot. 1981. — *Glocke, 1432, von Peder Johansen in Randers auf Veranlassung des Pfarrers Jacob gegossen.*

fra 1763. Fyldingerne er af genanvendt egepanel, formentlig fra et gotisk alterskab (jfr. sidealtertavle nr. 2 og note 48). Pulpituret blev malet med egetræsfarve 1866¹⁸ og nedtaget o. 1885.¹⁵

Orgel, med otte stemmer, bygget 1980 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Gedaktfløjte 4', Oktav 2', Spidsfløjte 2', Mixtur III. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Rolf Graae i samarbejde med orgelbyggeriet. I tårnrummet. †*Orgel*, med ét manual og fem stemmer, bygget 1909 af Horsens Orgelbyggeri v/ M. Sørensen. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Fugara 8', Gedakt 8', Fløjte 4'; oktavkoppel og svelle. Pneumatisk aktion, bælgventillade. På forhøjning i tårnrummet med spillebordet anbragt fritstående foran facaden, således at organisten sad vendt mod menigheden. Ved en ombygning 1955, foretaget af Th. Frobenius & Co., omdannedes Fugara 8' til Oktav 2'; samtidig blev facaden forandret, idet et

fremskudt midttårn fjernedes og en del stumme prospektpiber forkortedes. I forbindelse med ombygningen blev orglet sænket og flyttet længere mod vest.⁵³

Salmenummertavler, tre nyere, 77 × 49 cm, hvidmalede med stifter til talophæng, †*Salmenummertavler* nævnes 1862, og 1884 anskaffedes tre nye.¹⁵

Præsterækketavle, 1750, svarende til den ældste i Janderup, men noget mindre, 47 × 36 cm. Den opregner præsterne indtil nr. 10 og indskriften afsluttes med angivelsen: »Jandrup Præste-Gaard Anno 1750 den 1. december«. I sakristiet, ophængt øst for døren.

Lysekroner, 1907, to ophængt i skibet, en mindre i koret.³⁶

Kirkeskib, »Anna«, 1949, ophængt 1955, en gave fra gårdmand Peder Pedersen og hustru.

En †*ligbåre*, nævnt 1730,²⁸ omtales 1862 som gammel.¹⁵

Klokke (fig. 35), 1432, støbt på foranledning af præsten Jakob af klokkestøberen Peder Johansen Randers, der har lavet klokker til flere af egnens kirker, således til Ål og til Hostrup og Guldager i Skast hrd. (Uldall, s. 154f.). Klokken måler 88 cm i tv., hals, hanke og slagring har profilering, og midt på legemet ses klokkestøberens mærke, 7 cm højt (fig. 38). Om halsen en tolinjet, latinsk minuskelindskrift: »anno domini m cd xxxii circa festu(m) puriticasio(n)is effusa est ca(m)pana eccle(s)ie belim per magistru(m) petru(m) ioha(n)is procura(n)te d(omi)no iacobo ibidem« (i Herrens år 1432 ved renselsesfesten (2. feb.) blev denne klokke støbt til Billum kirke af mester

Fig. 36. Klokke 1432, seglaftryk (s. 1101). LL fot. 1985 efter voksaftryk. 1:2. — *Glocke, 1432, Siegelabdrücke.*

Fig. 37 a-b. Altertavlemaleri, Korsfæstelsen (s. 1086). a. Det originale maleri fra 1647, efter afdækning 1955. b. Maleriet med H. H. S. Nielsens overmaling fra 1883. Einar V. Jensen fot. 1955.

—
Altargemälde,
die Kreuzigung, a.
Das
originale Gemälde
1647,
nach der Freilegung

Peder Johansen på foranstaltning af hr. Jakob sammesteds). I indskriftens 2. linje (foran ordet »belim«) og på klokkehuen over indskriften findes to cirkulære seglaftryk, tvnm. 2,5 cm (fig. 36). Det første, der må have tilhørt den nævnte præst Jakob, har omløbende minuskelindskrift, hvoraf læses: »..pri(sbiteri) [B]ilvm..« (præst i Billum), omkring en Ibskal. Det andet, der kan have været støberens, har en tilsvarende nu ulæselig indskrift omkring en dobbeltlilje.⁵⁵ Klokken er ophængt i en vuggebom fra 1936. Ifølge præsteindberetningen 1766 skulle der en halv fjerdingvej nordøst for kirken findes et rundt hul i heden, »som beboerne kalder klokke-hul, hvor det er troligt at bemeldte klokke er støbt, så meget mere som jeg ved at lade grave i hullet har fundet noget kalk-grus«. Klokkestolen er fra 1870.¹⁸

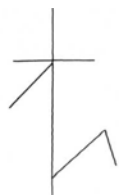

Fig. 38. Klokke 1432, støberens mærke (s. 1100). 1:2. Tegnet af MN. — Glocke 1432, Gießmarke.

GRAVMINDER

†Gravramme, o. 1595, af egetræ. »Her ligger begravet hæderlig, gudfrygtig og vellærd mand hr. Christen Ægidissen, som døde d. 28. sept. 1595. I. C. F. E.«.⁴ Lå 1754²⁹ og 1766⁴ i korgulvet foran korbuen.⁵⁴

To *barokengle i Varde Museum, indkommet o. 1927 (inv. nr. V. 2127-28), opføres i museumsprotokollen som formentlig stammende fra Billum kirke. De er fra o. 1725, liggende og nøgne, 42 og 48 cm lange, udskåret i egetræ med rester af lidt hudfarve og kindrødt. Sandsynligvis har de hørt hjemme i et epitafium, men der findes ikke efterretning om et sådant i Billum kirke.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet: Liber daticus 1840-89. — Synsprotokol 1862ff.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 245-49. — Indberetninger

ved Jacob Helms 1874 (bygning, inventar), Chr. Axel Jensen 1905 (altertavle), Erik Bayer 1906 (altertavle), Kristian Due 1916 og 1920 (krucifiksgruppe), 1921 (inventar), K. Høgsbro Østergaard 1954 (mønter), 1956 (arkæologisk undersøgelse), Egmont Lind 1955 (kalkmalet våbenfrise), Olaf Olsen 1955 (besigtigelse af stolpehuller), Einar V. Jensen 1956 (inventar), Elna Møller 1981 (bygning), Ebbe Nyborg 1981 (inventar).

Tegninger og opmålinger. KglBibl. Tegninger af kirken ved J. G. Burman Becker (efter Winstrup) o. 1874 (KB2°63). – *Privat* (ark. Knud Lehn Petersen, Odense). Udaterede tegninger og opmålinger ved L. A. Winstrup. – NM2. Akvarel af kirken ved J. Kornerup 1865. Opmålinger af bygningen ved V. Ahlmann 1886 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Tegninger af kirken, bygningsdetaljer og døbefont ved E. Rondahl 1896. Tegninger af kalkmalet våbenfrise (1954), kalkmalede figurer (1955) samt opmålinger af arkæologisk udgravning (1956) ved K. Høgsbro Østergaard. Plan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen og Karen Mølkier 1978.

Litteratur. Janderup og Billum sogne, I-III, udg. af et udvalg ved H. K. Kristensen, Knud Jensen og Chr. Simonsen, Janderup 1979-83. – Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I-II, 1894. – Jesper Madsen: Janderup og Billum sogne, i ÅrbRibe, III, 1911-14, s. 25-73. – K. Høgsbro Østergaard: Arkæologiske undersøgelser i Billum kirke, i ÅrbRibe, XIII, 1952-55, s. 601-24. – Albert Fabritius: Skjoldefrisen i Billum kirke, i ÅrbRibe, XIV, 1956-59, s. 93-97.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Redaktionen afsluttet oktober 1985.

¹ DiplDan. 2. rk. IX, 104.

² KancBrevb. 28. marts 1627 og 1. okt. 1629.

³ Kronens Skøder III, 133.

⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetning til biskop Bloch 1766 (C 4.775).

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Miscellania ad reg. nr. 7, caps 63 (C 4.168).

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn. Indberetninger 1793-1840 (C 4.709-10).

⁷ Da Sagn. Ny rk. III, 14.

⁸ Der er divergerende meninger om denne trold. Ifølge én version stod han ved Janderup kirke. En anden version lader trolden kaste stenen efter en fe, som søgte tilflugt i kirken. I en tredje version kaster trolden stenen, idet han sejler forbi over land med sin brud, en hovmodig jomfru fra Hanevanggård, som havde svoret kun at ville have en mand, der sejlede lige godt til lands som til vands (DaFolkemSaml. IX, 177 og 1930/5).

⁹ DaSagn IV, 573.

¹⁰ Nævnt i indb. 1766 (note 4).

¹¹ DaSagn III, 128.

¹² DaFolkemSaml. 1930/5.

¹³ Kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 1423; NM2 D 9633.

¹⁴ Kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 2409 og 2427; Nordisk Numismatisk Årsskrift 1954, s. 159, og 1955, s. 211; K. Høgsbro Østergaard: Arkæologiske undersøgelser i Billum kirke, i ÅrbRibe, XIII, 1952-55, s. 619ff.

¹⁵ Synsprotokol 1862ff.

¹⁶ Diameter 13-14 cm, dybde ca. 2,5 cm.

¹⁷ Jfr. sagnet om troldens fingeraftryk.

¹⁸ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrdr.s provsti 1828-91. Synsprotokoller (C 44.3-5).

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁰ Helms: Tufstenskirker I, 153-55 og II, tavle 46-50. Jfr. Hans Erich Kubach og Albert Verbeek: Romantische Baukunst an Rhein und Maas, I, Berlin 1976, s. 533-44.

²¹ Ifølge K. Høgsbro Østergaard fandtes de indvendige skillelinier mellem tuf og marksten 245 cm vest for triumfvæggen. Jfr. Høgsbro Østergaard (note 33), s. 618.

²² Bunden er ødelagt ved en nyere tagværksreparation.

²³ 1954 afdækkedes seks stolpehuller, at opfatte som *stilladshuller*, i gulvet en meter ud for skibets nordvæg. Jfr. Høgsbro Østergaard (note 33), s. 619.

²⁴ En frise af krydsende rundbuer findes også i Alslev kirke, Skast hrd., i skibets nordside.

²⁵ Årstal i dørkarm.

²⁶ Det søndre er nymuret af Winstrup, det nordre blændet 1954.

²⁷ Korets nordøstre vindue er lukket i forbindelse med sakristiets opførelse; det nordvestre blev genåbnet af Winstrup, som også åbnede skibets nordvestre vindue. Vinduerne i korets sydside er muret af Winstrup, de to østre i skibets sydside under restaureringen 1954f.

²⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. V. Horne hrd. 1570-1774 (C 4.79).

²⁹ Indb. ved pastor Jens Chr. Hammer 1754, indført i Janderup-Billum liber daticus 1840-89. Ved embedet.

³⁰ Ved gulvundersøgelsen 1954 (note 33) fandtes rester af murstensgulv med sten i formatet 26 × 13 cm.

³¹ Hovedstandsættelsen strakte sig over en længere årrække (note 15). L. A. Winstrups opmåling af kirken, detailforslag m.m. er ikke dateret, men ifølge Burman Bechers kopi må de være udført 1874.

³² Redegørelse for restaureringen i arkitekternes brev til NM2 febr. 1956.

³³ K. Høgsbro Østergaard: Arkæologiske Undersø-

gelser i Billum kirke, i ÅrbRibe XIII, 1952-55, s. 601-24.

³⁴ Jfr. note 33, s. 607.

³⁵ Jfr. note 33, s. 617.

³⁶ LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44.A1).

³⁷ K. Høgsbro Østergaard (jfr. note 33), s. 607-14.

³⁸ NM2. Indb. ved Egmont Lind 1955.

³⁹ Jfr. Albert Fabritius: Skjoldefrisen i Billum kirke, ÅrbRibe, XIV, 1956-59, s. 93-97. – Slægten Rekhals kendes hidtil tidligst 1446, da Erik Rekhals besejler et vidne på Bølling herredsting.

⁴⁰ Læsemåden følger Albert Fabritius (jfr. note 39) og Erik Moltke. Egmont Lind, som fotograferede og afskrev indskriften (jfr. fig. 13), godkendte senere den foreslåede læsemåde.

⁴¹ Sidstnævnte kan identificeres med en mand af samme navn, nævnt i Nekrologium Ripense, idet han har solgt en eng i Janderup til en vis Johannes Herodes, som døde 1319 (SRD. V, 541).

⁴² Jan Raneke: Vapenmålingarna i Ystads gråbro-drakloster, Ale, nr. 3, 1968, s. 16-30.

⁴³ NM2. Jacob Helms' indb. 1874.

⁴⁴ Se Erik Moltke: Nogle Malerier i Vore Kirker og

deres Forbilleder samt lidt om Peder Candid. I Årb-OldkHist 1955.

⁴⁵ Tavlen havde bag Maria pålagt strålekrans og i hjørnesviklerne bladværk i jugendstil. Fotografier i NM2.

⁴⁶ Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, Kreis Südtondern, Berlin 1939, s. 269. En stærkt medtaget bispehelgen fra Bjerning kirke er noget ældre (DK. SJyll. s. 320).

⁴⁷ Johnny Roosval: Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal, Stockh. 1925, Pl. LV.

⁴⁸ Et stykke, der måler 70×15 cm, har på den ene side et forsænket, udskåret felt med krabbebladsdekoration. Farverester og indskrift på bagsiden fra 1700'rne, da stykket genanvendtes (jfr. ↑pulpitur).

⁴⁹ Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 116, 150.

⁵⁰ Præsteindb. 1754 (jfr. note 29). Præsten var ikke sikker på årstallet, men skriver: »såvidt jeg mindes 1747«.

⁵¹ Se noterne 4 og 29.

⁵² LA Vib. Hesselmed Godsarkiv. Stolestaderegistre (G 459.35).

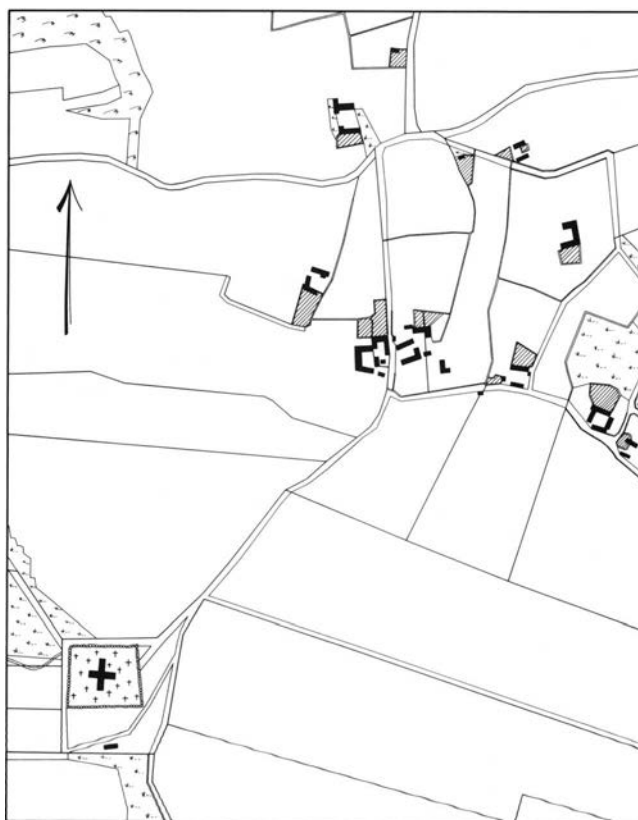

Fig. 39. Matrikelkort 1:10000. Målt 1795 og omtegnet 1856.
— Katasterkarte 1:10000. Vermessen 1795, umgezeichnet 1856.

⁵³ NM2. Per Günther: Erklæring af 2. dec. 1977.

⁵⁴ Christen Ægidissen var Billum sogns anden evangeliske præst. Han efterfulgtes 1596 af Ib Christensen, som giftede sig med enken. Initialerne »I. C.« kan hentyde til Ib Christensen.

⁵⁵ Uldall læser omskriften på den sidste: »ave M(a-ria) vyqsbih ol« (ave Maria Oksby Ål). Aftrykkene ligner – men er ikke identiske med – nr. 928 og 934 i Danske Gejstlige Sigiller fra Middelalderen ved Henry Petersen, 1886.